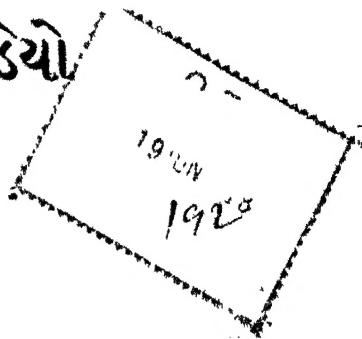

કરંડિયો

117

ચોલકા:
નરહરિ. કારકાદાસ પરીખ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૭૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુદરતીયો

વિષય મૈટ્રી : ૮૪૬ : ૩૦ : ૨૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ડેપુ

કરંડિયો

ચોજક:
નરહરિ દ્વારકાદાસ યરીખ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

સં. ૧૯૮૪

પ્રકાશક:

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૭૭

પ્રા. ૮૪૨ : ૪-૨૧

પ્રત ૧,૧૦૦

મુદ્રક:

સ્વામી આનંદ, નવજીવન મુદ્રણાલય,
સારંગપુર સરખીગરાની વાડી, અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

પાઠસંચય ભાગ ૧ લાની બધી નકલો ખપી ગઈ છે તે ફરી છપાવતાં તેમાં ઘણા ફેરફારો કરવાની જરૂર જણાય છે. તેમાંના ઘણા પાઠો કાઢી નાંખ્યા છે અને બીજા નવા જ ઉમેર્યા છે. એટલે તેનું સ્વરૂપ લગભગ આખું બદલાઈ ગયું છે અને તેથી તેનું નામ પણ બદલી નાંખ્યું છે. ‘કરંડિયા’ માં ભરેલાં ફળ વિદ્યાર્થીઓને તથા અન્ય વાચકોને ભાવશે એવી આશા છે. સાથે શ્રી. કાકા સાહેબ કાલેલકરની ‘બે કેરી’ પણ મૂકી છે, જે બાળકોના ઉત્સવમાં કામ આવે એવી છે.

નં ૦ ફા ૦ ૫૦

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
૧. સત્ય એ જ પરમેશ્વર	૧
૨. ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૩
૩. રાષ્ટ્રધ્વજ	૮
૪. ગુરુભક્તિ	૧૩
૫. હરણાનું સ્મરણ	૧૬
૬. મિલની મજૂરણ	૨૦
૭. મુક્તિનો ઇતિહાસ	૨૪
૮. ગુરુધરનો અનુભવ	૩૨
૯. બ્રાહ્મણીનો બાળક	૩૫
૧૦. ધ્રુવ	૪૬
૧૧. યોસ્કુરા	૫૫
૧૨. સ્ટીમર	૬૧
૧૩. ગોકર્ણની યાત્રા	૭૧

જાય છે. આ જ કારણથી આપણે જગતમાં અસંત્યને વધારે જોયાં કરીએ છીએ.

તેથી વિદ્યાર્થીજીવનમાં ઊંચામાં ઊંચો પાઠ એ છે કે સત્ય શોધવું ને તે પ્રમાણે આચરવું.

એ મારગ શ્રાવણ કહ્યો છે, કેમકે હિમાલય ચડવામાં જેટલા પરાક્રમની જરૂર છે તેના કરતાં સત્યની ઊભી સીડીએ ચડવામાં વધારે પરાક્રમની આવશ્યકતા છે. એટલે જો આપણે આ જગતમાં કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરવો હોય, જગતની સેવા કરવી હોય તો સત્યને પ્રથમ પદ આપો. તેને વિષે અચલિત શ્રદ્ધા રાખી આગળ વધ્યે જાઓ. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે.

ગાંધીજી

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. અમારી પાસે પૈસા ન મળે. બીડી પીવામાં કંઈ ફાયદો છે અગર તો તેની ગંધમાં મજા છે એવું તો અમ બેમાંથી એકેને નહોતું લાગ્યું, પણ ફેવળ ધૂમાડો કાઢવામાં જ કંઈક રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને તથા બીજાને ધૂમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ ફૂંકવાની ઇચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે એટલે કાકા બીડીનાં ટૂંકાં ફૂંકી દે તે ચોરવાનું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ટૂંકાં કંઈ હરવખતે મળી ન શકે, અને તેમાંથી બહુ ધૂમાડાએ ન નીકળે. એટલે આકરની ગાંઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે બીડી ખરીદતા થયા,

પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો બીડી પીવાય જ નહિ એ ખબર હતી. જેમતેમ કરી બેચાર દોકડા ચોરીને થોડાં અઠવાડિયાં ચલાવ્યું. દરમ્યાન સાંભળ્યું કે એક ભાતના છોડ (તેતું નામ તો બૂલી ગયો છું) થાય છે તેની ડાંખળી બીડીની જેમ સળગે છે, ને તે પી શકાય. અમે તે મેળવીને કૂંકતા થયા !

પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આજ્ઞા વિના કંઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે તો આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપઘાત કઈ રીતે કરવી ? ઝેર કેાણ આપે ? અમે સાંભળ્યું કે ધતુરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સંધ્યાનો સમય શોધ્યો. કેદારજીને મંદિરે દીપમાળમાં ઘી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યાં ને એકાંત શોધી. પણ ઝેર ખાવાની હિમ્મત ન ચાલે. તરત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાભ ? પરાધીનતા કાં ન ભોગવી છૂટવું ? છતાં બેચાર બી ખાધાં. બીજાં ખાવાની હિમ્મત જ ન ચાલી. બન્ને મોતથી ડર્યા અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને આપઘાતની વાત બૂલી જવી એવો ફરાવ કર્યો.

હું સમજ્યો કે આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપઘાત કરવી સહેલ નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપઘાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દલ થતી જ નથી એમ કહું તો ચાલે.

આ આપઘાતના વિચારનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે અમે બંને એકી બીડી ચોરીને પીવાની તેમ જ નોકરના દોકડા ચોરવાની ને તેમાંથી બીડી લઈ કૂંકવાની ટેવ બૂલી જ ગયા. મોટપણે બીડી પીવાની ઇચ્છા જ મને કદી નથી થઈ, અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. બીડીનો આટલો જબરજસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડબ્બામાં ઘણી બીડી કૂંકાતી હોય ત્યાં બેસવું મને ભારે થઈ પડે છે ને તેના ધૂમાડાથી હું ગૂંગળાઈ બેઠું છું.

બીડીઓનાં ફૂંકાં ચોરવાં ને તેને અંગે ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતાં બીજો એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. બીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉમ્મર બાર તેર વર્ષની હશે; કદાચ તેથીયે ઓછી. બીજી ચોરી વેળાએ ઉમ્મર પંદર વર્ષની હશે. આ ચોરી મારા માંસાહારી બાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું

સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કર્યું હતું. એ કેમ પતાવવું એનો અમે બન્ને લાઈ વિચાર કરતા હતા. મારા લાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કડું હતું. તેમાંથી એક તોલો સોનું કાપવું મુશ્કેલ નહોતું.

કડું કપાયું. કરજ પૂરીટયું. પણ મારે સાફ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. હ : પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પિતાજીની પાસે કબૂલ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. જીલ તો ન ઉપડે. પિતાજી પોતે મને મારશે એવો ભય તો નહોતો જ. તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે લાઈને તાડન કર્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી. પણ પોતે દુઃખી થશે, કદાચ માથું ફૂટશે તો ? એ જોખમ ખેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું.

છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને દોષ કબૂલ કરવો અને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિઠ્ઠી લખીને હાથોહાથ આપી. ચિઠ્ઠીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર દુઃખ ન વહોરી લે એવી આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી, અને ભવિષ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધૂજતે હાથે આ ચિઠ્ઠી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને

ભગંદરનું દરદ તો હતું જ. તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિન્દુ ટપક્યાં. ચિઠ્ઠી ભીંજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી, ચિઠ્ઠી ફાડી નાંખી, ને પોતે વાંચવા સાફ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આજેખી શકું; એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

એ મોતીબિન્દુના પ્રેમબાણે મને વીંધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જેણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે:

રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે

મારે સાફ આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો. તે વેળા તો મેં તેમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું, પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું. આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કેને અલિપ્ત રાખે? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

ગાંધીજી

રાષ્ટ્રધ્વજ

જેમ શરીર અને નાક, તેમ રાષ્ટ્ર અને ધ્વજ. એક શીખ વીરને મોગલ બાદશાહે કેદ કરીને કહ્યું કે તારા માથાના વાળ મને કાપી આપ. બહાદુર શીખે જવાબમાં પોતાનું માથું કાપી આપ્યું.

દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે, પોતાના આદર્શ પ્રમાણે પોતાનું નિશાન નક્કી કરે છે! છેક પૂર્વ તરફ વસનાર જાપાને પોતાની રાષ્ટ્રીય ધ્વજ પર પ્રભાતનો સૂરજ ચિતર્યો છે. પ્રભાતરવિ યૌવનનો અને પરાક્રમનો દ્યોતક છે. જાપાન એશિયાનું અગ્રેસર થવા માગે છે એ ભાવ પણ એ બાલસવિતાના ચિત્રમાં આવી જાય છે.

વિજયી રોમન લોકોએ પોતાની ધ્વજ ઉપર ગરુડ બેસાડ્યો હતો. ગરુડ પક્ષીઓનો રાજા છે. તે

આકાશમાં ઊડતાં થાકતો નથી. શામન લોકો સામ્રાજ્યવાદી હતા. તેથી જ તેમણે ગરુડ પસંદ કર્યો હતો. અંગ્રેજ લોકોએ ઇંગ્લંડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડ—ત્રણેની એકતા સૂચવનાર ‘યુનિયન જૉક’ તૈયાર કર્યો છે, અને તેના ઉપર સિંહ બેસાડ્યો છે. સિંહ પશુનો રાજા થઈ આખા વનને ડરાવે તેમ તે પણ ડરાવે.

દરેક દેશ પોતાનું પ્રાબલ્ય આવી રીતે પ્રગટ કરે છે. પણ કોઈને એમ નથી સૂઝતું કે પશુપક્ષીના આદર્શ દૃષ્ટિ આગળ રાખવામાં માણસની કંઈ પ્રતિષ્ઠા નથી. આપણે ઇશ્વરનાં બાળક એમ મોઢેથી કહેનારા, અને સિંહ કે ગરુડનું અનુકરણ કરીશું એવી ટેક બતાવનારા બાપડાઓના ધ્યાનમાં નથી આવતું કે આમાં કેટલો વિરોધ રહેલો છે.

આપણી ધબ્બ ઉપર રેંટિયો છે. રેંટિયો શું સૂચવે છે? મનુષ્યની બુદ્ધિ, શક્તિ, કળા. રૂમાંથી સૂતર પેદા કરવું અને તેનાં કપડાં બનાવી પોતાની લાજ ઢાંકવી એ સભ્યતાનું પહેલું અને મોટામાં મોટું પગલું છે. રેંટિયો ઘેરઘેર ચાલતા ઉઘોગનું નિશાન છે. રેંટિયો કહે છે કે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં કોઈને મરવા નહિ દઉં, અને મારવા પણ નહિ દઉં. રેંટિયો કહે છે કે તવંગર ને ગરીબ બન્નેના હાથમાં હું છું. જ્યાં મારું ધર્મચક્ર ચાલે છે ત્યાં બેહુકમી અને

ભૂખમરો બન્નેનો નાશ છે. રંટિયો સૂચવે છે કે રાષ્ટ્ર એકલા લઠવેયાઓનું—એકલા પુરુષોનું નથી; સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનું છે.

આપણી ધળનો રંગ કેવો હોય ? મને લાગે છે કે શુદ્ધ ધોળો હોવો જોઈએ. દુનિયાના રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના નિયમ પ્રમાણે ધોળો રંગ શાન્તિસૂચક છે. ધોળો રંગ જ્યાં જ્યાં ફરકે ત્યાં લડાઈ એકદમ બંધ થાય છે. ધોળો રંગ પવિત્રતા અને ખાનદાની પણ બતાવે છે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં આજે શાન્તિ ક્યાં છે ? બધી કેમો હજી ક્યાં એક થઈ છે ? હિન્દુ અને મુસલમાન હજી ક્યાં એક થયા છે ? એટલા માટે જ ધોળા રંગ નીચે મુસલમાનોનો લીલો અને હિન્દુઓનો લાલ હીંગળોક જેવો રંગ આપણે રાખ્યો છે.

આ રીતે આપણી ધળ રાષ્ટ્રીયતાનું સંપૂર્ણ ચિહ્ન છે. એમ તો ધળ એક ખાદીનો કકડો જ હોય છે; પણ આપણી ભાવનાથી આપણે તેને રાષ્ટ્રીય સ્વમાનનું લક્ષણ બનાવીએ છીએ. એ ધળ જીલી રહે એટલા માટે લાખો અને કરોડો હિન્દી ભાઈઓ જ્યારે મરી ફીટવા તૈયાર હોય ત્યારે જ એ ધળમાં ચૈતન્ય આપ્યું કહેવાય.

એક રીતે જોતાં જે દેશ સ્વતંત્ર હોય તેને જ ધળ હોઈ શકે. પરતંત્રતાનું કલંક જે પ્રજાને માથે

ચોંટેલું છે તે પ્રજાને માથે પોતાની ધજા હોય નહિ. જેનું માન આપણે સાચવી ન શકીએ તેવી ધજા હાથમાં ધરવાની પણ આપણી લાયકાત નથી. પણ આજે આપણે સ્વરાજ લેવા તૈયાર થયા છીએ; સ્વરાજ આપણા હૃદયમાં ઊગ્યું છે; તેથી જ આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય ધજા હાથમાં લઈને ફરીએ છીએ. આપણી ધજા ફરકાવીને આપણે બધા ભાઈઓને ઠહીએ છીએ કે આપણે હિન્દુ-મુસલમાન તથા બીજા એક થઈશું, અને રૈંટિયો ફેરવીશું તો સ્વરાજ આ ધજાની પેઠે આપણા હાથમાં જ છે.

દરેક દેશમાં દરેક જાહેર પ્રસંગે ઉત્સાહી લોકો પોતાના દેશની ધજા હાથમાં લઈને ફેરે છે જાહેર મકાનો ઉપર પણ તે દિવસે ધજા ઊડાડવામાં આવે છે. ધજાનું દર્શન કરતાંવેંત દેશભક્તો તેની આગળ શિર ઝૂકાવે છે.

આપણા દેશમાં પણ જીવાનો સરઘસ કાઢે એમાં નવાઈ શી? પણ સરકાર તે કેમ સહન કરે? સરકારને થયું કે આ તો સ્વરાજ જામવા લાગ્યું; એને તો વખતસર દાબી દેવું જોઈએ. એમ વિચારી સરકારે નાગપુરમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. આપણા કેટલાક ભાઈઓ એમ માનતા કે એક ઝંડાની બાબતમાં તે કોણ લડવા બેસે? તેમાં લાભહાનિ કશી નથી. પણ બધા જ ઠઈ એ વિચારના નહોતા.

તેમણે વિચાર કર્યો કે આની પાછળ લાલહાનિ કરતાંએ વધારે મહત્ત્વનો—રાષ્ટ્રની આબરૂનો સવાલ છે. તેથી જ જમનાલાલજી જેવા દેશભક્તો, વિનોબા જેવા પ્રતિભાશાળી અધ્યાપકો. અને દરેક પ્રાન્તના ઊગતા જુવાનો ધન પાછળ ખુવાર થવા તૈયાર થયા. આપણી શક્તિ જોઈ સરકારે પડતું મૂક્યું અને ધનનું માન સચવાયું.

આ તો નાનકડી જ લડત થઈ. આથીએ મોટી લડત હજી લડવાની આવવાની છે. તે વખતે આપણી સાચી પરીક્ષા થશે. હિન્દુ-મુસલમાન વગેરે બધી કામ એક થાય, અને દેશમાં ઘેરઘેર રેંટિયા ફરતા થઈ જાય ત્યારે જ દેશની ધન માનસેર ફરકતી ગણાય.

વેદની ગુરુભક્તિ

એક વનમાં ધૌમ્ય ગુરુનો આશ્રમ હતો. આશ્રમમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. બધા વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ સોંપે તે કામ કરતા. કોઈ ગાયો ચારવા જાય, કોઈ વળી લાકડાં વીણવા જાય, તો કોઈ પાણી ભરે ને કોઈ કૂલના હાર બનાવી આપે. વેદ નામનો વિદ્યાર્થી પણ ત્યાં રહેતો.

એક દિવસ ગુરુએ વેદને ખેતરમાં મોકલ્યો. ખેતરમાં જવ વાળ્યા હતા. પાસે કાંસ હતો તેમાંથી પાણી વાળીને ખેતર પાવાનું હતું. વેદે કાંસનો બંધ ઉઘાડી નાંખ્યો.

ખળખળ કરતું પાણી ઢોડી આવ્યું. કાણ જાણે શું થયું પણ પાણીના જોરથી બંધ તૂટી ગયો ને હડહડ કરતું પાણી જવના ખેતરમાં ફેરી વળ્યું.

વેદ ગભરાયો. અરરર! હવે શું કરું? આ તો હમણાં બધાં ખેતર પાણીમાં ડૂબી જશે ને બધો મોલ કહોવાઈ જશે.

વેદ બહુ હિંમતવાળો હતો. હિંમતથી તે પેલા તૂટેલા બંધમાં ભરાઈ ગયો. બંધને ડાટો દેવાયો એટલે પાણી તો બંધ થયું. વેદ ત્યાં પડ્યો રહ્યો.

રાત પડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા, પણ વેદ ક્યાંથી દેખાય? ગુરુએ બધાંને પૂછ્યું. પણ એમને શી ખબર? પછી ધૌમ્ય ગુરુ હાથમાં લાકડી લઈને ખેતર ભણી ચાલ્યા.

“વેદ, ઓ વેદ, ક્યાં છે ખેટા?” એમ સાદ પાડતા પાડતા તેઓ આખું ખેતર ફરી વળ્યા.

ગુરુ ફરતા ફરતા પેલા બંધ પાસે આવ્યા. તેમણે સાદ પાડ્યો: “વેદ ક્યાં ગયો ખેટા? ખેતર તો બધું પાચેલું છે ને તું ક્યાં જતો રહ્યો? વેદ, ઓ વેદ.”

બંધમાંથી ધીમે સાદે વેદ બોલ્યો, “ગુરુદેવ, આ રહ્યો હું.”

ગુરુ એકદમ દોડી ગયા, વેદને કાઢવા લાગ્યા.

વેદ કહે, “ના, ગુરુદેવ ના, પહેલો બંધ સમો કરો, નહિ તો પાણી ફરી વળશે.”

ગુરુએ દોડાદોડ કરી કાંકરા, ઝાંખરાં ને માટી
લાવીને બધે પૂરી દીધા. પછી વેદને જાળવીને
બહાર કાઢ્યો. તેનું શરીર અકડાઈ ગયું હતું, એને
ટાઢ ચડી હતી, ગુરુએ વેદને તેડી લીધો.

આશ્રમમાં જઈ ધૂણી ધખાવી તેને તપાડ્યો,
પછી ગરમ દૂધ પાચું.

વેદ ઉપર ગુરુની બહુ પ્રીતિ થઈ.

ગુરુની કૃપાથી વેદ મોટો પડિત થયો.

હરણાંનું સ્મરણ

એક વિશાળ વન હતું. વીસવીસ ત્રીસત્રીસ ગાઉ સુધી માણસની ઝૂંપડી કે મુસાફરનો કામચલાઉ ચૂલો પણ ક્યાંયે ન મળે. ત્યાં એક રણિયામણા તળાવ પાસે કેટલાંક હરણાં રહેતાં. તળાવને કાંઠે એક બીલીનું ઝાડ હતું. એ ઝાડની નીચે પાપાણુરૂપમાં મહાદેવ વિરાજમાન હતા. હરણાં રોજ તળાવમાં સ્નાન કરે, મહાદેવનાં દર્શન કરે અને ચરવા જાય. બપોરે આવીને બીલીને છાંયે વિશ્રાન્તિ કરે અને સાંજરે તળાવનું પાણી પીએ, મહાદેવનાં દર્શન કરે ને સૂઈ જાય. કશાં શાસ્ત્ર બણ્યા વગર જ હરણાંને ધર્મનું જ્ઞાન થયું હતું, તેથી બહુ જ સંતોષપૂર્વક તેઓ પોતાનું નિર્દોષ જીવન વીતાડતાં હતાં.

માઘ મહીનો હતો. કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી હતી. એવે એક વિકરાળ પારધી પેલા વનમાં પેઠો. સાંજ

પડું પડું થઈ રહી હતી. પારધીને ભૂખ કકડીને લાગી હતી. પારધીની ભૂખ કંઈ જેવી તેવી ન હોય, બીજું કંઈ ન હોય તો કાચું ને કાચું માંસ પણ કરડી ખાય. પણ આ પારધીને પોતાની ભૂખનું દુઃખ નહોતું. ઘરમાં બાળબચ્ચાં ભૂખ્યાં છે, તેમને શું આપવું? શું મોડું લઈ ઘેર જવું? શિકાર ન મળે તો ઠાલે હાથે ઘેર જવા કરતાં વનમાં જ રાતની રાત પડ્યા રહીએ; વખતે કંઈક હાથ ચડી જાય. આવો વિચાર કરતો તે તળાવ પાસેની બીલીપર ચડીને બેઠો.

પોતાનાં બાળબચ્ચાંનું ભરણપોષણ કરવા માટે પોતે કષ્ટ વેઠવાં અને જોખમો ઊઠાવવાં એટલો જ પોતાનો ધર્મ છે એમ તે માનતો. એથી વ્યાપક ધર્મનું તેને લાન નહોતું.

રાત પડી. કૃષ્ણપક્ષની કાળીમિશ રાત. કશું જ સૂઝે નહિ. પારધીએ તળાવ તરફ જોવા માટે આડાં આવતાં બીલીનાં પાંદડાં તોડી તોડીને નીચે ફેંક્યાં. એટલામાં બે ચાર હરણાં પાસે પાણી પીવા આવ્યાં. હરણાંને જોઈ પારધી ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવવા લાગ્યો. તે જોઈ હરણાં ચમક્યાં અને નિરાશાના અવાજમાં બોલ્યાં, 'લો લો વ્યાધ, તારા ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ મા. અમે મરવા તો તૈયાર છીએ, પણ અમને ઘેર જઈ અમારાં બાળ બચ્ચાંને અને સગાંવહાલાંને મળી

આવવા જેટલી મુદત આપ. સૂર્યોદય પહેલાં અમે પાછાં આવી હાજર થઈશું.’

પારધી ખડખડ હસ્યો. ‘શું તમે મને બખૂચક સમજો છો? આમ હાથ આવેલો શિકાર હું જતો કઈ? મારાં બાળબચ્ચાં બૂખે મરે છે તે?’

‘અમે પણ તારી પેઠે અમારાં બાળબચ્ચાંને ખ્યાલ કરીને જ રાહત માગીએ છીએ. અમે વચન પાળીએ છીએ કે નહિ એની પરીક્ષા તો કરી જો.’

પારધીના મનમાં શ્રદ્ધા અને કૌતુક જાગી ઊઠ્યાં. બરાબર સૂર્યોદય પહેલાં આવવાની ખાસ તાકીદ આપી તેણે હરણાંને જવા દીધાં, અને પોતે બીલીનાં પાંદડાં તોડતો ઝાડ ઉપર જ રાતવાસો રહ્યો.

પેલાં હરણાં ઘેર ગયાં, બાળબચ્ચાંને ભેટ્યાં, પોતપોતાનાં શીંગડાંથી એકબીજાને બજવાળ્યાં, છેક નાનાં હતાં તેમને ધરાઈ ધરાઈને ચાટી લીધાં, બનેલી વાત બધાંને કહી સંભળાવી અને વઢાય માગી. ‘શઠં પ્રતિ શાઠ્યં કુર્યાત્ । અરે, દુષ્ટ પારધી સાથે વચન-પાલન કેવું? ટાંટિયામાં જેટલું જોર હોય તેટલું વાપરી અહીંથી છાનાંમાનાં નાસી જાયો’ એવી સલાહ આપનાર કોઈ ન નીકળ્યું. સગાંવહાલાં બોલ્યાં, ‘ચાલો. અમે પણ સાથે આવીએ છીએ. સ્વેચ્છાએ મરણ વહોરી લેવાથી મોક્ષ મળે છે. તમારો અપૂર્વ આત્મચરણ જોઈ પાવન થઈશું.’

બાળબચ્ચાં સાથે થયાં. પારધીના હિંસકપણાની જાણે પરીક્ષા કરવાને જ ન નીકળ્યાં હોય !

સૂર્યોદય પહેલાં તો હરણાંનું એક મોટું ટાળું આવી પહોંચ્યું. રાતવાળાં હરણાં આગળ આવ્યાં ને બોલ્યાં : ‘લો ભાઈ, અમે વધને માટે તૈયાર છીએ.’ બીજાં હરણાં પણ બોલી ઊઠ્યાં : ‘અમને પણ માર. ભલે તારાં બાળબચ્ચાંની ભૂખ શમો.’

પારધીની હિંસાવૃત્તિ રાત્રિની પેઠે ગળી ગઈ. આખા દિવસનો ઉપવાસ અને આખી રાત્રિનું જાગરણ થવાથી તેની વૃત્તિ અન્તર્મુખ થઈ જ હતી. તેમાંએ આ પ્રતિજ્ઞાપાલક હરણાંનું ધર્માચરણ જોઈને તો તે દિગ્ગ થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં નવીન પ્રકાશ પડ્યો. પ્રેમશૌર્યની તેને દીક્ષા મળી. તે ઝાડ નીચે ઉતર્યો અને હરણાંને શરણ ગયો. બે પગનું માણસ એ ચોપગાં પશુને પગે લાગ્યો. આકાશમાંથી શ્વેત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ. કૈલાસથી મોટું વિમાન ઉતરી આવ્યું, તેમાં પારધી અને હરણાં બેઠાં અને કલ્યાણકારી શિવરાત્રિનું માહાત્મ્ય ગાતાં ગાતાં શિવલોક સિધાર્યાં. આજે પણ તેઓ આકાશમાં મૃગ નક્ષત્રના દિવ્ય રૂપે પ્રકાશે છે.

મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એટલે તે ધર્મનિક્ષ, સત્યવતી હરણાંના રમરણનો દિવસ.

મિલની મજૂરણ

૬૩ વરસની ડાશી થઈને તે મરી ગઈ. તે ચાર છોકરાંની મા હતી. ૬૩ વરસની આવરદામાંથી પંચ વરસ તેણે લેન્ડેશાયરની મિલમાં ખપાવ્યાં હતાં.

તેના જીવનનું દૃશ્ય ચિત્ર ? લાંબું લાંબું ફેંદમૂંઢ ભારખાના જેવું કારખાનું, ઉપરાઉપરી પાંચ છ માળ, ભીંતો બાજુ બારીઓનું વન, શિયાળાની અંધારી સવારે દીવાઓથી આખું ઝગઝગતું હોય, સાંજે જીવો તોપણ એને એ ઝગઝગાટ અને સવાર સાંજની બે સંધ્યાઓની વચમાં આખો દહાડો સંધ્યાઓના ધડધડ ખડખડ અવાજ; હવામાં સંધ્યાના તેલની દુર્ગંધ અને રૂની ફેંછી; મરદો અને બેરાંઓ—કાળાં કાળાં મોઢાં ને કાળાં કાળાં ચીંથરાંવાળાં મજૂર લોકો—હરડાફરડ કરતાં હોય કે સંધ્યા ઉપર કામ કરતાં હોય.

એ થયું કારખાનાતું દશ્ય. અને તેની બહાર ? માવાધાતું, ધૂમાડે છવાયેલું આકાશ, ધૂમાડાની મેશથી ળંગાયેલી શેરીઓ, સામે સૂકાં મેદાનો, અંદર ઘાસ પ્રરખું ઊગે નહિ, ધૂમાડે ગામ બધું ભરી મેલતાં મોટાં મોટાં ભૂંગળાં, માઇલોના માઇલો સુધી એ એકનું એક જ દશ્ય.

આ જ સ્થળમાં એનું બાળપણ વીત્યું હતું. પ્રપણ આંખવાળી કુમારિકામાંથી આ જ સ્થળે તે મુગ્ધાવસ્થામાં આવી હતી. યુવતી થઇને અહીં જ તેણે સંસાર માંડ્યો હતો અને અહીં જ કુટુંબપરિવારનું મલનપોષણ કરતી તે આખરે મૃત્યુ પામી.

તે વખતે (આજે પણ તે જ દશા છે) આખાં ને આખાં કુટુંબ,—મા, બાપ ને છોકરાં—ઘેર તાળું મારીને રોજ મિલમાં મજૂરીએ જાય. સૌની સામટી મજૂરીથી સારી કમાણી કરવાની આશા કદાચ હશે.

આ કુટુંબમાં પણ તેમ જ થતું, પણ માતા પધાંથી વધારે તૂટી મરતી. તેના મનમાં એક જ ધૂન હતી, તે એક જ ધર્મ સમજતી—બસ કામ કરવું. ઠાકરાંને પણ એ જ કેળવણી તે આપતી: કામ કરજો, કામથી કદાપિ ન હારજો.

છેલ્લાં ચોવીસ વરસના આયુષ્યમાં તેણે એક કહેતાં એક રોજ પાડ્યો નહોતો. સવારના છ થાય કે મેલમાં હાજર જ. તે પહેલાં પણ સુવાવડને પ્રસંગે

ત્રણ અઠવાડિયાંથી વધારે રોજ તેણે કદી પાડ્યા નથી. સુવાવડમાંથી નહાઈ ઊઠીને પાછી મિલને કામે ચડી જાય ત્યારે વાટમાં એક દાઈનું ઘર આવતું ત્યાં રોજ બાળકને મેલતી જાય.

સૌથી છેલ્લો બાળક—તેણે જ આ બધું કહ્યું છે—કહેતો હતો કે હું નાનો હતો ત્યારે રોજ સવારના પહોરમાં બા મને પથારીમાંથી તેડી લેતી, એક શાલમાં વીંટાળતી ને તેમ ને તેમ ઊંચકીને એક ડાશીને ઘેર મૂકી ચાલી નીકળતી એ બધું મને સાંભરે છે.

તે દાઈને ઘેર છાકરાને તેની મા સૂવાડી દેતી ને કામે ચાલી જતી.

આખરે, અરધો સૈકો આવી મજૂરી કરીને મજૂરણુ તૂટી ગઈ. તેને ક્ષયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. ઘણી વાર પરોઢિયામાં સાડા પાંચ વાગે છરીની ધાર જેવા ઠંડા પવનમાં તે કામે જતી હોય ત્યારે વાટમાં બિચારી ટાઢથી અકડાઈ જાય ને ઊધરસથી ખેવડી વળી જાય. એવી હાલતમાં કેઈ ઘરની એથે ઘડીક થોભી જઈને થાક ખાતી, ઘરના ઝાંખા દીવાના તેજમાં એ ઘણી વાર જોવામાં આવતી. એમ છતાંએ તેણે કેઈ દિવસ એક રોજ ગુમાવ્યો નથી; કલાક બે કલાકની રજા સરખી પાળી નથી.

અન્ત ઘડી સુધી તે હારી નહિ.

એક દિવસ સાંજની વેળાએ તે ઘેર આવી; ને આવીને ખાધું નહિ પીધું નહિ ને સીધી પથારીમાં પડી.

રાતના નવ વાગે તેનો નાનો છોકરો પથારી પાસે ગયો તો મા લૂગડાં પહેરી કરીને તૈયાર બની ગઈ હતી.—“હા, ઘર વાળવું ચોળવું હતું, અને સવારમાં વહેલું ઊઠીને કામે ચડવું એટલે અત્યારે જ તે આટોપી લેવું જોઈએ ને? ઘરનું કામ પોતે ન કરે તો બીજું કોણ કરવા આવે?”

પણ સવાર પડી ત્યારે ઘરનું કામકાજ કોઈક બીજાને જ કરવાનું હતું. એ મજૂરણુ ડોશીના વિના ઘરનું બધું કામકાજ થયું.

કારણ કે ડોશી બિચારી જીવનભરનો ચડેલો થાક ઊતારવા પ્રભુના ધામમાં પહોંચી ગઈ હતી. તેનું જીવ વગરનું જીવું ખોળિયું સાથરે પડ્યું હતું. (અંગ્રેજી ઉપરથી)

મુક્તિનો ઇતિહાસ

સૃષ્ટિનું કામ લગલગ પૂરું થયું ને જ્યાં છુટ્ટીનેા ઘંટ વાગ્યા વેળા થઈ એવે કાળે પ્રદ્માના મસ્તકમાં એક નવી કદ્દપનાનો ઉદ્ભવ થયો.

ભંડારીને તેડાવીને પ્રદ્મા બોલ્યા: “ભંડારીજી ! પાંચે મહાભૂતોનેા નવો મસાલો થોડો થોડો કારખાનામાં લેગો કરી લાવો. એક નવું પ્રાણી ઘડવું છે.”

ભંડારી હાથ જોડી બોલ્યા: “પિતામહ ! આરંભમાં જ્યારે આપે ઉછરંગમાં ને ઉછરંગમાં હાથી ઘડ્યા, ગેંડા ઘડ્યા, મગરમચ્છ ઘડ્યા, મોટા મોટા અજગર-સર્પ ઘડ્યા, સિંહવાઘ ઘડ્યા, ત્યારે મસાલો વાપરવામાં તો આપે પાછું વાળીને જોયું જ નથી. પંચમહાભૂતોમાંથી જેટલાં ભારે અને કઠણ હતાં તે તો ખંધાં જ લગલગ ખલાસ થઈ જવા આવ્યાં છે.

પૃથ્વી, જલ અને તેજનાં હાંદ્યાઓનાં તો તળિયાં
દેખાવા લાગ્યાં છે. રહેવામાં રહ્યાં છે માત્ર વાયુ
અને આકાશ. એ છે જોઈએ તેટલાં.”

ચતુર્મુખે ચાર જોડ મૂછના થોભિયા ઘડીવાર
ખંજવાળ્યા અને બોલ્યા: “ઠીક, જે કંઈ ભંઠારમાં
રહ્યું હોય તે લઈ આવો. જોઈ લઈશું.”

આ વખતના પ્રાણીને ઘડવામાં બ્રહ્માએ પૃથ્વી,
જલ અને તેજ વાપરવામાં હાથ ખૂબ ખેંચી રાખ્યો.
એને ન આખ્યાં શીંગડાં કે ન આખ્યા મોટા મોટા
નખ. દાંત આખ્યા તે પણ ફક્ત ચાવવા પૂરતા; કરડવાને
કામ લાગે તેવા નહિ. તેજના હાંદ્યામાંથી તેજ
પણ થોડુંક જ વાપર્યું. આથી પ્રાણી લડાઈનાં
કેટલાંક કામોને લાયક તો થયો પણ એને લડાઈનો
શોખ ન રહ્યો. આ પ્રાણી થયો તે ઘોડો.

બીજું ગમે તેમ હો પણ આને ઘડવામાં
સૃષ્ટિકર્તાએ વાયુ અને આકાશને તો કંઈ બેસુમાર જ
હાંસી દીધાં! પરિણામ એ આવ્યું કે આ પ્રાણીનું
મન હોડયું સોળે આના મુક્તિની મેર. એ પવનની
આગળ દોડી નીકળવા ચહાય, અસીમ આકાશની
હદ ઓળંગી જવા મથે. બીજાં પ્રાણી જરૂર પડે
કારણસર હોડે; આ હોડયાં કરે વગર કારણે. જાણે
પોતાની જાતને જ છોડી નાસી છૂટવાનો ધો લાગ્યો
હોય. ન કોઈને કરડવા ચહાય, ન કોઈને મારવા

ચહાય, કેવળ દોડદોડ જ કરવા ચહાય. દોડતે દોડતે બિન્દુ બની જવું, કેવળ એક કાળું તલકું બની જવું, સુસવાટ માત્ર બની જવું અને અતે હવામાં વરાળ થઈ ભીડી જવું એ જ જાણે એના મનની મતલબ હોય !

બ્રહ્મા ભારે રાજ થયા. રહેવા માટે એમણે ખીજાં બધાં પ્રાણીઓને કોઈને આપ્યું તું વન, તો કોઈને આપી'તી શુક્ર. પણ આની તો દોડ જોવી બહુ ગમે માટે એને રહેવા માટે બ્રહ્માએ આપ્યું ઉઘાડું બીડ.

ખીડને શેઠે રહેતો'તો માણસ. દિવસરાત હાયવોય કરી કરીને બધું ભેગું કર કર કરવાની એને ટેવ, તે એટલે સુધી કે એને એ બધાનો એક મોટો બોલો થઈ પડતો. આથી જ જેવો ખુદ્દા ખીડમાં એણે ઘોડાને દોડતો જોયો કે એ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો: 'આને જો કોઈ રીતે પકડી શકું તો રોજ સહેરમાં સોદો કરવા જવા આવવાની ભારે સુગમતા થઈ જાય.'

ફાંસો નાંખીને એક દિવસ એણે ઘોડાને પકડ્યો. એની પીઠ પર નાંખ્યું જીન; મોઢામાં ચડાવી કાંટાળી લગામ. પૂઠે લગાવે ચાખુક અને પડખે મારે કાંટાવાળી જોડાની એડીઓ. આ ઉપરાંત વળી રાખ્યો એક ખરેશો.

ખીડમાં છૂટા રહેવા દે તો વળી હાથથી ઝડપ એટલા માટે ઘોડાની ચોમેર ચાલી દીધી ચાર લીંતો. વાઘને રહેવા મળ્યું'તું વન. તે એનું જેમનું તેમ રહ્યું. સિંહને રહેવા હતી ગુફા. તે પણ એની કોઈએ ખૂંચવી ન લીધી. પણ ઘોડાને મળ્યું'તું ખુલ્લું ખીડ. એને નસીબે આવ્યો તબેલો. બિચારાને વાયુએ અને આકાશે મુક્તિનો છંદ તો બેહદ લગાડી મૂક્યો હતો, પણ બન્ધનમાંથી એ એને બચાવી શક્યાં નહિ.

ન્યારે બહુ જ અકળાયો ત્યારે ઘોડાએ તબેલાની દિવાલને લાતો મારવા માંડી. પણ એમાં એના પગને જખમ થયો તેટલો લીંતને થયો નહિ. તો પણ પલાસ્તરનો ચૂનો ઉખડીને દિવાલની સુંઢરતા કંઈક નાશ પામવા લાગી ખરી.

આ જોઈને માણસને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. તે બોલ્યો: “આનું નામ જ કૃતધનતા! ઊભે ગળે ખવડાવ ખવડાવ કરું છું. મોટા પગારના રખવાળ આણીને આઠે પહોર અને સાઠે ઘડી એની તહેનાતમાં ખડા રાખ્યા છે તોયે એના કશા લેખામાં જ નથી.”

ઘોડાનું મન હેળવવાની ખાતર સાંઈસોએ ઘોડાની એવી તો ખરદાસ કરવા માંડી કે, ઘોડો ગરીબ ગાય બની ગયો અને એની લાતો બધી બંધ થઈ ગઈ. માણસે પોતાના પાડાપડોશીઓને બોલાવીને

ઘોડો ખતાવી કહ્યું: “કેવું વફાદાર જનવર છે !
આટલું વફાદાર વાહન મારી પાસે ખીનું એકે
નથી.”

પડોશીઓ પણ તારીફ કરી બોલ્યા: “ખરેખર
ભારે અશરારૂ જનવર ! સાવ બકરી જેવું ગરીબ;
તમારા સાધુ જેટલું સીધું છે.”

એક તો જનમથી જ જોઈએ તેવા દાંત ન મળે,
નખ ન મળે, શીંગડાં ન મળે, તેમાં વળી પહેલાં
ભીંતને અને પાછળથી હવામાં લાતો મારવાનું પણ
બંધ પડ્યું. આથી જ મનનો ભાર હલકો કરવા
અંતે તેણે અવારનવાર આકાશ તરફ માથું ઊંચું
કરી હણહણવા માંડ્યું. પણ આથી તો માણસની
ઊઘને ખલેલ પહોંચવા લાગી. પાડાપડોશીઓએ
પણ ઘોડાનો અવાજ ભક્તિ-ગદ્ગદ કંઠમાંથી નીકળતો
હોવાનું માનવાની ના પાડી. મોઢું બંધ કરવાનાં
સાધન તો જોઈએ તેટલાં. પણ સમૂળગો દમ જ
બંધ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી મોઢું પણ
તદન બંધ થવું તો અશક્ય જ. અંતે પ્રાણાગત
મુમૂર્ષુના ગળામાંથી નીકળતા ક્ષીણ અવાજના જેવો
ક્ષીણ દયાભર્યો હણહણાટ કોઈ કોઈવાર ગળામાંથી
ઠાઠવાનું માત્ર ઘોડાને હાથ રહ્યું.

અચાનક એક દિવસ એ દુઃખદ સ્વર પડ્યો
બ્રહ્માને કાને. ધ્યાન છોડી બ્રહ્મા નીચે પૃથ્વી પરના

ખુદ્દા બીડ તરફ નજર કરી જુએ છે તો ઘોડાનું નામનિશાન ન મળે.

પિતામહે યમને તેડાવીને કહ્યું: “એ તારા જ કામા! તું જ મારા ઘોડાને કાઢી ગયો.”

યમ બોલ્યા: “સૃષ્ટિકર્તા! આપનો એકેએક શક ઠલવવાનું ઠેકાણું તો સદાએ હું જ! પણ દયા કરીને એકવાર માણસના વાસની તરફ તો જરા નજર કરી જુઓ!”

બ્રહ્મા જુએ છે તો તદ્દન નાની જગ્યા છે; ચારે બાજુથી દિવાલો ચણી લીધેલી છે અને વચમાં જિલો જિલો ઘોડો મોં ઊંચું કરીને ઘણા કષ્ટ-પૂર્વક દુઃખલયા અવાજે ઇંડીંડીંડીં-ઇંડીંડીંડીં કરી રહ્યો છે !

બ્રહ્માનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. માણસને સંભળાવ્યું: “મારા આ પ્રાણીને જો આ જ ક્ષણે નહિ છોડી દે તો હું એને વાઘના જેવા દાંત અને નખ ઊગાડીશ અને એ તારે કશા કામનો નહિ રહે.”

માણસબોલ્યો: “શિવ! શિવ! શિવ! એમ કરવાથી હિંસાને કેટલું ઉત્તેજન મળે? પણ એ વાત કેારાણે રહી. મારી તો, હે પિતામહે! આપ સન્મુખ અરજ જ એટલી છે કે આપ ગમે તે કહેતા હો પણ આપનું આ પ્રાણી સુક્રિતને લાયક જ નથી,

એનું હિત વિચારીને જ મોટો ખરચ કરી મેં એને માટે તબેલો બાંધ્યો છે. ખાસો પાકા ચણતરનો છે.”

બ્રહ્માએ પોતાની જાલુ ચાલુ રાખી કહ્યું: “તારે એને છોડી દીધે જ છૂટકો છે.”

માણસ બોલ્યો: “જેવી આદિ દેવની મરજી. ઘોડાને હું છોડી મૂકું છું પણ તે સાત દિવસની મહેતલે. સાત દિવસ વીત્યે પણ, આપના ખીડના કરતાં મારો તબેલો એને માટે વધારે સારો નથી એ આપનો અભિપ્રાય કાયમ રહે, તો આપ સમક્ષ નાક ઘસીને જે કરો તે શિક્ષા લોગવવા મારે તૈયાર થવું.”

હવે માણસે કયું એમ કે, ઘોડાને તો જાણે એણે ખુલ્લા ખીડમાં છોડી મૂક્યો; પણ એને આગલે બે પગે કસીને દામણ બાંધી દીધી. આથી ઘોડો એવી તો રૂપાળી ચાલે ચાલવા લાગ્યો કે દેડકાની ચાલ પણ એના કરતાં ઓછી અળખામણી લાગે.

બ્રહ્મા બેઠેલા અંતરીક્ષે સ્વર્ગમાં; એટલે જાણે બેઠાં બેઠાં ઘોડાની અતિ બેહુદી ચાલ તો એમને દેખાય, પેલી અભાગણી દામણ જ એકલી કેમ કરી દેખાય નહિ. પોતાના સર્જનકૌશલ્યની આવી કુજેતી જોઈ બ્રહ્મા લોંઠપથી લાલ થઈ ગયા અને બોલ્યા: “બૂલ પણ ભારે કરી છે ને!”

માણસ હાથ જોડી બોલ્યો: “હવે આને લઈ જઈને શું કરું? આપના સ્વર્ગલોકમાં જો એકાદ બીડ હોય તો એને અહીં ઉપર જ રવાના કરી દઉં.”

બ્રહ્મા ત્રાસીને બોલ્યા: “જા-જા, પાછો લઈ જા એને તારા તબેલામાં!”

માણસ બોલ્યો: “આદિદેવ! માણસ જાતને માથે આ કેવડો બોજે!”

બ્રહ્મા બોલ્યા: “એમાં જ તો માણસ જાતની મોટાઈ છે ને!”

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગુરુધરનો અનુભવ

હારિદ્રુમત ગૌતમનો શિષ્ય સત્યકામ જાળાલ.
સત્યકામ જાળાલનો શિષ્ય ઉપકૌસલ કામલાયન.
ઉપકૌસલ કામલાયનની હવે વાત કહીએ.

સત્યકામ જાળાલ સીધો પણ આકરો ગુરુ હતો.
એનું નિખાલસપણું અને ગુરુધરમાં એણે ગાળેલું
ખડતલ જીવન દુનિયામાં મશહૂર છે. એને ઘણું ખર્ચ
જ્ઞાન તો ગુરુની ગાયો ચારતાં કુદરત પાસેથી જ મળી
ગયું હતું. ગુરુ પાસેથી બધી વિદ્યા મેળવ્યા પછી
સ્નાતક થઈ એણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, અને અનેક
શિષ્યો લેગા કરી એણે આશ્રમ ચલાવ્યો. ઉપકૌસલ
કામલાયન એ શિષ્યોમાંનો એક. એ સત્યકામ
જાળાલ પાસે શિષ્યભાવે બાર વરસ સુધી પ્રવ્રજ્યર્થ
પાળીને અને અગ્નિની સેવા કરીને રહ્યો. બાર વરસને

અંતે સાથેના બધા છોકરાઓ સમાવર્તન વિધિ કરીને
 ચેર ગયા. ગુરુએ ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યું જ
 નહિ. ઉપકોસલ બહુ જ ઉદ્વિગ્ન થયો. એનું એ
 દુઃખ જોઈ માતા સમાન ગુરુપત્નીને બહુ માફ લાગ્યું.
 તે પતિ પાસે જઈ બોલી, ‘બિચારો ઉપકોસલ કેટલો
 દુઃખી છે! એણે સારી પેઠે તપ કર્યું છે. અને
 આપણા ઘરના યજ્ઞના અગ્નિની સેવા પણ એણે એક
 જિલથી કરી છે. હવે એનું સમાવર્તન ન કરો તો આ
 અગ્નિઓ જ તમને ઠપકો દેશે. બિચારાને જવા દો ને!’

ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યા વગર જ અને
 છેલ્લી શીખામણ આપ્યા વગર જ આચાર્ય તો
 પ્રવાસે ઉપડ્યા. ઉપકોસલનું મન ભાંગી ગયું. એને
 ખાવાનું રહે નહિ. આચાર્યપત્નીએ એને બહુ આગ્રહ
 કર્યો કે ‘હીકરા જમી લે. તું કેમ ખાતો નથી?’
 ઉપકોસલ બોલ્યો, ‘માણસ સાજો ન હોય ત્યારે એણે
 ન ખાવું જોઈએ. અત્યારે હું ચિંતાના વમળમાં
 પડ્યો છું એટલે નથી ખાતો.’ એમ કહી તેણે
 ગુરુઘરના અગ્નિઓની ફરી સેવા આરંભી. અગ્નિઓએ
 એની એ વ્યાકુળતા જોઈ માંહોમાંહે વિચાર કર્યો,
 ‘આ ભલા બ્રહ્મચારીએ આપણી સારી પેઠે સેવા
 કરી છે. હવે એને કાંઈક જ્ઞાન આપવું જ જોઈએ.’

અગ્નિઓ પાસેથી જેટલું મેળવાય તેટલું જ્ઞાન
 ઉપકોસલને મળ્યું અને તે ગુરુઘરમાં સુખેથી રહ્યો.

આખરે ગુરુ યાત્રાએથી પાછા આવ્યા. ઘેર આવતાંવેંત ગુરુએ હમેશની ટેવ પ્રમાણે ઉપકોસલને ખૂમ પાડી. ઉપકોસલ હોડતો જ આવ્યો. તેને ભેતાંવેંત ગુરુને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ બાળકની બુદ્ધિ હવે મૂઠ નથી રહી. એના મોઢા પર રહસ્ય જાણનાર માણસના જેવી તેજસ્વિતા દેખાવા લાગી છે. ગુરુએ પૂછ્યું, ‘આટલું જ્ઞાન તને ક્યાંથી મળ્યું ? તને કોણ ગુરુ મળી ગયો ?’ એકનિષ્ઠ ઉપકોસલે જવાબ વાળ્યો, ‘મને તે ઉપદેશ વળી બીજા કોણ આપી શકે ? હું તો આપનો જ શિષ્ય છું. પણ આપના આ અગ્નિએ પાસેથી મેં કંઈક જાણ્યું છે ખરું.’

સત્યકામ જાણાલે પોતે કુદરત પાસેથી જ બધું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એના ગુરુને તો ‘બાપુ, તું જાણે છે તે જ સર્વોત્તમ પ્રજ્ઞાવિદ્યા છે’ એટલું જ કહેવું પડેલું. એટલે ઉપકોસલની સ્થિતિ સાથે એનો સમભાવ તો હોય જ. એણે ઉપકોસલને પૂછી લીધું કે ‘તે’ શું શું જાણી લીધું છે ?’ ઉપકોસલે પોતે જેટલું જાણતો હતો તેટલું ગુરુ આગળ ઠાલવી દીધું. સત્યકામે બધું સાંભળ્યા પછી કહ્યું, ‘અગ્નિએએ તો તને દેહ લૌકિક જ્ઞાન જ આપ્યું છે. જે જ્ઞાન વડે માણસ પાપ કરતો જ મટી જાય છે એવું પ્રજ્ઞા જ્ઞાન હું તને કહું છું. સત્યકામે અભય અને અમૃત એવા આત્માનું જ્ઞાન ઉપકોસલને આપ્યું અને તેને કૃતાઈ કયો.

પ્રાહ્લણીનો બાળક

“હાય હાય, માફે રતન કયાં ખોવાયું? ફળિયામાં બેસાડીને હું હમણાં જ ગઈ હતી. એ તો મારી આંખ, માફે રતન. માફે રતન કેણુ ઉપાડી ગયું હશે?”

આમ ખૂબ પાડતી રાધા હાંફળીફાંફળી આમતેમ ગાંડીની જેમ દોડતી હતી; એને રડવું કે હસવું એનું ભાન નહોતું, વસવુંયે ભાન નહોતું. તેનો સાઠ ફાટી જતો હતો. બિચારી મનમાં આશા બાંધી બેઠી હતી કે એકરો કાલે સવારે મોટો થશે ને મજ નોધારીને આ સૂના સંસારમાં કંઈક આધાર થશે. બુદ્ધાનીમાં જ બિચારી એકલી — અનાથ થઈ પડી હતી.

“હું કહેતી જ હતી કે એ કર્મકૂટેલા કંદોરો એને ન પહેરાવો. તમારાં પોતાનાં જ કર્મ કૂટેલાં છે એ બહુ હતું. પાસેના ઘરમાં લક્ષ્મીને પૂછી તો આવો કે મશ્કરીમાં છોકરું સંતાડ્યું કર્યું તો નથી.”

“કાલે ચોર આવ્યા હતા ખરા. એ ટોળી પર મને વહેમ આવ્યો જ હતો. છોકરો તેડીને હું તેમને લોટ આપતી હતી. એ અલાગિયાઓની નજર તો પેલા સોનાના કંદોરો પર ને કંદોરો પર જ હતી.” ડાશીનું—રાધાની માનું—કહેવું સાચું હતું. ગામને પાદર લક્ષ્મી લોકોની ટોળી ઉતરી હતી ને સોનાના કંદોરોને લોલે તેઓ રાધાનું બાળક ચોરી ગયા હતા. તે દહાડાથી બિચારી રાધા બાવરી થઈ ગઈ.

*

*

*

લંગીવાડામાં લખી કરીને એક બાઈ આંગણામાં વાસીદું કરતી હતી.

“સાંભળો છો કે ? આમ આવો, જુઓ ભગવાને આપણે સાફ લેટ મોકલી છે.” તેનો ઘણી ઢાડી આવ્યો ને અચરજ ભર્યું. લીંત પાસે ઉઠરડો હતો; તેની ઉપર અંખરાં જિગ્યાં હતાં; ત્યાં એક નાનકડું સુંદર બાળક પડ્યું હતું. એક મોટા નાગદેવ ફેશ માંડીને બાળકની રક્ષા કરતા હતા.

“એને કંઈ કરતા નહિ હું, એ સાક્ષાત્ ભગવાન આપણે માટે લેટ લઈને પધાર્યા છે.”

પણ લખીની બિચારીની વિનવણી કેણ માને ?
 પેમે ભગી ઘરમાં દોડી જઈને એક મોટો ઘોઠો
 લઈ આવ્યો. નાગ જાંબસમાં આવ્યો જતો હતો,
 પણ ત્યાં તો તેના માથા પર ધડ ઠઈને ઘોઠો પડ્યો
 ને તેના રામ રમી ગયા.

“અરરર ! આ તમે શું કર્યું ?” રડતાં રડતાં
 લખીએ પેલું બચ્ચું હસ્યા કરતું હતું તેને તેડી લીધું
 ને ધવડાવ્યું.

“હાંય, બિચારું કેટલું બધું ભૂખ્યું છે. નાગદેવને
 તમે માર્યા છે, પણ હવે પ્રભુ જાણે શીયે આકૃત
 માથે આવવાની હશે. આપણે એક બાળક શુભાંચું
 એટલું બસ નહિ હોય, કં તો !”

ત્રણ હહાડા પછી પેમાને શીળી નીકળ્યા.
 ગામમાં શીતળાના વાયરા હતા, એટલે તેને શીતળા
 નીકળ્યા એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. પણ લખીએ તો
 માની લીધું કે નાગદેવને માર્યાનું પાપ જ નહ્યું.
 તળાવને કાંઠે ચરમાળિયાની જગ્યા હતી ત્યાં તેણે
 કેટલાયે ધૂપદીપ કર્યા. પણ બધું અફળ ગયું. પેમા
 તો લખીને વિધવા મેલીને આવતો મયો.

* * *

પેમા દેવું મૂકતો ગયો હતો. ભગીવાડના
 બીજા લખીઓની પેઠે તેનેયે ઠાકો ચરકો લાગ્યો
 હતો. તેમી અને તેની વહુની બેઠી કમાણી ભગી

કરતાં તોયે તેમનો ખર્ચ પૂરો ન થતો. એક સુસહમાને પૈસા ધીરેલા તે લડાઈ કરીને ઘરમાં પીતળનાં થોડાં વાસણુ હતાં તે, કોઢાળી, પાવડો વગેરે જેમાં કંઈકે માલ હતો તે ખડું ઉપાડી ગયો. લખી બિચારી હાયવોય કરતી ને ગાળો ભાંડતી જ રહી.

સુધરાઈના પ્રસુખ લલા હતા. તેમણે ખેરાંઓનો રોજ વધારી આપ્યો. આથી ઠાઠડિયા ધણીની સાથે તેનો સંસાર ચાલતો હતો તે કરતાં વિધવાદયામાં લખી વધારે સુખણી થઈ.

પેલા બાળકને પણ શીતળા નીકળેલા, પણ ઈશ્વરની દયાથી તેને જોરથી નીકળ્યા નહિ, મોઢા ઉપર થોડાક ફેદલા નીકળીને મટી ગયા. ઉકરડેથી જડી આવેલું બાળક ભંગીના છોકરા તરીકે ઉછર્યું. પણ ભંગીના કામમાં એનો હાથ કેમે કયોં બેઠો નહિ.

*

*

*

છોકરાનું નામ પેથો પાડ્યું હતું. તે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર જઈને મજૂરને કામે લાગ્યો. રોજ સાંજે આનો બે આના લાવીને માને આપતો. મા ઘરડી થઈ હતી, છતાં હજુ સુધરાઈમાં જુવાનની પેઠે કામ કરતી જ હતી. પેથો બહુ જ ચાલાક હોવાથી સ્ટેશનનાં માણસોમાં સૌને વહાલો થઈ પડ્યો.

૩૯

પણ ગમે તેવો તોયે તે ભંગીનો છોકરો, તેની હઠમાં રહીને જ તેણે કામસેવા કરવી એમજી.

એક દિવસ ગાડી આવતાં તે પહેલાં વર્ગના એક ડબ્બા પાસે જઈ પહોંચ્યો. બે બીજા છોકરાઓ. પણ તે જ ડબ્બા તરફ દોડી ગયા. મુસાફર કોઈ હિન્દુ ગૃહસ્થ હતા. તે મોટા અધિકારી જેવા દેખાતા હતા, એટલે મજૂરી મળણક મળવાનો સંભવ હતો. તેમણે બધા સામાન પેથાને સોંપી દીધો. પેલા બીજા છોકરાઓને અદેખાઈ આવી એટલે એક જણે કહ્યું, “સાહેબ, એ તો ભંગીનો છોકરો છે.”

“ભંગી છે?” એ મોટા માણસ ગરજી બોલ્યા. તેમણે પેથા પાસેથી સામાન ખૂંચવી લીધો ને તેને ડબ્બામાંથી કાઢી મેલ્યો.

પેથો બિચારો મારની બીકથી નાસી ગયો. પણ હવે તો મોડું થઈ ગયું હોવાથી યુરોપીઅન મુસાફરોમાં પણ તેને કામ મળે તેમ રહ્યું નહોતું.

પેલા મોટા માણસ સ્ટેશન માસ્તરની ઓફિસ પાસે ઘડીવાર બિલા રહ્યા અને ઊંચ વર્ણના મુસાફરો તથા ભંગી મજૂરોના પ્રશ્ન સંબંધે કંઈક વાતચીત કરી. સ્ટેશન માસ્તરે ફિલગીરી કરાવી. લોકોનો ખસારો કંઈક કમી થયો ત્યારે સ્ટેશન માસ્તરે હાક મારી, “અલ્યા પેથા, તું બ્રાહ્મણોના સામાન ઉપાડવા કેમ બાધ છે?”

“સાહેબ, હું જાણીજોઈને નથી જતો, પણ આજે તો એ સાહેબે પોતે જ મને તેમનો સામાન સોંપેલો.”

“ગાંડિયા, તું ઉપરથી એવો રૂપાળો ને ચાલક લાગે છે કે તારી ન્યાત એ કળી નહિ શક્યા હોય. પણ હવે એવું નહિ કરતો.” તે દહાડે પેથા બિચારો મા પાસે ખાલી હાથે ગયો.

“બા, આજ કંઈ નસીબે ચારી ન દીધી,” એમ કહીને તેણે બધી વાત માને કહી સંભળાવી.

“ભલે આપણે ભંગી રહ્યા; એમાં શું ખોટું થઈ ગયું? એ લોકોનું લોહી રાતું હશે અને આપણું કાળું હશે! તેમની કાયા સોનારૂપાની હશે ને આપણી હાડમાંસની! પણ તું એવાના ડબામાં ગયો જ શું કામ? ગાડીમાં ગોરા લોકો નહોતા?”

“ડબા બહાર પટાવાળાઓને જોઈને મને લાગ્યું, કેઈ ગોરા સાહેબ અંદર હશે, તેથી હું ત્યાં ગયો.”

“હશે, બેટા, કેઈક દિવસ એમ પણ હોય. જા હવે થેંસ કરી રાખી છે તે પી લે. ગરીબને પાળનાર હજાર હાથવાળો બેઠો છે.”

*

*

*

આજે પેથાને સારા શુકન થયા હશે. તેને રોજથી બમણી કમાણી થઈ. હરખભર્યો ઘર ભાણી તે ઢોડ્યો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તા ઉપરની ઢોટદ

પાસે તેના જેવા એ ચાર મજૂર છોકરાઓને લજિયાં ખાતાં તેણે જોયા. એને પણ મન થઈ ગયું કે એકાદ આનાનાં લજિયાં લઈને ખાઈએ. દુકાનવાળા પાસે તેણે લજિયાં માગ્યાં.

એક મજૂર છોકરાએ કહ્યું, “શેઠ, એ તો લંગીનો છોકરો છે.” દુકાનદાર બ્રાહ્મણ હતો. તે ચીડાઈને તડક્યો, “જા અહીંથી, હરામખોર! લજિયાં ખાનારો આવ્યો!” મારની ખીકે પેથો જીવ લઈને નાઠો. પેલા મજૂર છોકરાઓ રાજી થઈને હસવા લાગ્યા.

થોડે દૂર જઈને તે ઊભો રહ્યો. ત્યાં તાડીનું પીકું હતું. પીકાને નાકે એક ડાશી ટોપલામાં લજિયાં લઈને બેઠી હતી. તેની પાસેથી એક આનાનાં ગરમ-ગરમ લજિયાં લઈ તે ખાવા લાગ્યો. એક ડાસો ત્યાં ઊભો હતો તે છોકરાની મજાક કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “અંદર જઈને એક પ્યાલી લઈ આવ ને પછી જો લજિયાંનો સવાદ!” છોકરાને મન થયું, પણ પગ ન ઉપડયા. વળી કેઈ ખીજે લલચાવનાર મળ્યો. તેઓ સહુ સાથે પીકામાં પેઠા. તે જહાજ પેથાને ઘેર જતાં બહુ મોડું થઈ ગયું.

લખીએ પૂછ્યું, “આજ શું હતું, બેટા? મોડું કેમ થયું?”

પેથાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. નીચું ધાલીને એક ખૂણામાં ભરાઈ રહ્યો. વાસ ઉપરથી લખીએ જાણી લીધું. બિચારી વલોપાત કરવા લાગી. અંતરના સંતાપથી તેણે નીસાસો નાંખ્યો, “ભારી બધી આશા ધૂળધાણી થઈ!”

લખી એક હહાડો મરી ગઈ. પેથો હવે જીવાન થયો હતો. તેઓ સુધરાઈના ઘરમાં રહેતાં, પણ સુધરાઈમાં કામ કરતો નહિ તેથી તેને ને તેની ઝેરીને ઘરમાંથી નીકળવું પડ્યું. પેથાએ ધાયું હતું તે કરતાં વધારે એની ડાશી મૂકતી ગઈ હતી. પેથાના લગ્નમાં તેણે છૂટે હાથે ખર્ચ કર્યું હતું, અને છતાં ૧૨૦ રૂપિયા એક કોથળીમાં બાંધીને એક માટલામાં સાચવીને મૂકતી ગઈ હતી. આટલી મૂડીથી એક ગાંધિયાણાનું હાટ કરવાનો પેથાએ વિચાર કર્યો. ગામની બજારમાં તો એને કોણ દુકાન આપે? ભંગીને બજારમાં દુકાન ક્યાંથી મળે? અને વખતે લાડે કોઈ આપે તોયે એને ત્યાં ઘરાક કોણ આવે? ભંગીવાડમાં દુકાન ખોલે તો ખોલી શકે, પણ ત્યાં તો ઘરાકી એકલા ભંગી લોકોની જ. એમાં કેટલીક કમાણી થાય? તેણે ઘણા હહાડા વિચારમાં ગાળ્યા અને આખરે નાકા ઉપર એક દુકાન ખોલવાનું નક્કી કર્યું. ખરીદી ક્યાંથી કરવી એ હજી ઠરાવવાનું હતું. ભંગીવાડમાં એક બીજો દુકાનદાર હતો, તેની સલાહ

જયો. તે શેનો સલાહ આપે ? તેનો ધંધો આમે
ઓછો ચાલતો હતો, તેમાં નવો હરીફ જાગે તો
સાવ પડી જાશે. પેથાને કેઈ જિંચ વરણના
સુની મારફતે બધી ખરીદી કરવી પડતી. પણ
વેપારી અને પેલા આડતિયાના વચલા વહેવારમાં
ઝેટલા બધા વધી પડવા લાગ્યા કે તેનું ટકું
આગળ ચાલ્યું નહિ. ઘરાકી ઝેટલી ઓછી હતી
તેને જોટ મળે. તેનો ધંધો થોડા દિવસમાં
ભાંગ્યો.

*

*

*

પેથા અને તેની વહુ હવે એક મોટી મિલમાં
જતાં. વહુ રોજ પરોઢિયામાં ચાર વાગે જિંકતી
મિલનો વખત થાય તે પહેલાં રાંધીસીંધીને તૈયાર
જતી. મિલમાં જાય તેટલો વખત તેમનું છોકરું
જાળવાનું એક પડોશીએ કબૂલ કર્યું હતું. પોતાની
છીમાંથી આ કામ માટે તેને તેઓ થોડુંક આપતાં.
? મોડાં મોડાં ધણીધણિયાણી ઘેર આવતાં. પેથાની
જરા વહેલી આવતી અને છોકરું લઈને ઘેર
જો ને બધું સમુંનમું કરી રાખતી. પણ પેથા રાતે
જ મોડો આવતો, અને ધણીવાર ઠાઠથી તર
ને.

તેમનો સંસાર દુઃખહરિદ્રયમાં ચાલતો. પેથાને
વાર મા સંભરતી. તે હતી ત્યારે થોડું કમાતાં,

હતાં કેવાં સુખચેનમાં રહેતાં । લખીએ તેને ઊંચે
સાહે કેઈ દહાડો વચન કહ્યું નહોતું. પણ હવે
દિવસ આખો મજૂરી કરીને થાક્યોપાક્યો રાત્રે ઘેર
આવે ત્યારે બિચારાના નસીબમાં લડવાડ અને
ગાળોના વરસાદ. દિવસે દિવસે તે ઝાઝો દારૂ પીવા
લાગ્યો.

*

*

*

ગામમાં આજે મોટી સભા થઈ હતી. ગાંધીનાં
માણસો આવ્યાં હતાં. તેમનાં ભાષણો થયાં. મિલ-
મજૂરો ભેગો પેથો પણ સભામાં ગયો હતો. પેલા લોકો
બધું સમજી શકાય તેવું બોલતા હતા. પેલા જેવો
અભણ ભંગી અને દારૂડિયો પણ એમનું કહેવું સમજી
શકતો હતો. તેઓએ કહ્યું, “દારૂ ન પીશો.
રેંટિયો કાંતજો. અંત્યજોને કાઢી ન મૂકશો. એ પણ
આપણા ભાઈએ જ છે.”

પેલાને તેની નાનકડી હાટડી યાદ આવી.
“મારી હાટડી જો ગામની બજારમાં જ હોત, અને
ખીજ બધાની પેઠે જો મારાથી મને ફાવે ત્યાંથી ખરીદી
કરી શકાતી હોત ને ફાવે તેને વેચી શકાતું હોત તો
મારી માના પૈસા આમ એળે બાત નહિ.” તે દહાડે
આવો વિચાર મનમાં ઘોળતો ઘોળતો તે દારૂના પીક
પાસે થઈને પસાર થયો, અને જોર કરીને પીક તરફ
વળતા પગને વાળી લીધા.

પેથો મૂળ તો પ્રાદ્યુષનો છોકરો હતો—રાધાનો દીકરો. પણ તેને કે બીજા કોઈને એ વાતની ખબર નહોતી. પણ એમાં શું થઈ ગયું? તે જન્મે ભાંગી જ હતો એમ માનીએ તોયે અસ્પૃશ્યતા એ શું પાપ નથી ઠરતી? કેટલાક સમજે છે કે અસ્પૃશ્યતા માણસને તેના રોજના વ્યવહારમાં જરાયે નડતી નથી, એ તો ફેવળ ધાર્મિક લેદ છે, બાકી બીજી વ્યવહારની બાબતોમાં તો સૌ સમાન જ છીએ. સાચી વાત તો એ છે કે અસ્પૃશ્યતા એ તો આપણા જીવનના અંગેઅંગમાં અન્યાય અન્યાય ભરી મૂકે છે, આખી પ્રજા ઉપર તે મેશનો ડાઘ છે. ફેખવું છે તેને તો તે ડાઘ આંખે વળગશે.

અઠ રાજગોપાલાચારી

ધ્રુવ

એક હતો છોકરો. તેનું નામ ધ્રુવ. ધ્રુવ પોતાની મા પાસે જ રહેતો હતો. સુનીતિને ધ્રુવ એ એકનો એક છોકરો. એટલે આખો દિવસ ધ્રુવને ઉછેરવામાં જ તે મશગૂલ રહેતી. સાંજ પડ્યે આસપાસના ઘણા છોકરાઓ ધ્રુવ સાથે રમવા આવતા, અને વાતો કરતા. છોકરાઓની વાતો તે શી હોય ? ચકલી, મીંઢડી, વડૂ કે શિયાળ, એમની વાતો કર્યા કરે, અને થાકી જાય એટલે પોતાના માબાપ વિષે કહ્યાં કરે. આજે મારી બાએ હઢીંથરાં ખાવા આખ્યાં, મારા બાપા મને મન્દિરે તેડી લઈ ગયા એવું એવું. ધ્રુવ પાસે પોતાની માના વહાલની વાતો પાર વગરની હતી, પણ ઘરમાં પિતા તો હતો જ નહિ. એ મા પાસે જઈ બોલ્યો : ‘બા, બા, મારા બાપા કેણુ છે ? એ ક્યાં રહે છે ?’ માએ જાણે તે સાંભળ્યું જ ન હોય એમ ખીણ વાત ચલાવી. પણ છોકરો

શાને છાડે ? આખરે એક નીસાસો મૂકી માએ કહ્યું,
'આપુ, જેને બધા લોકો રાજા રાજા કહે છે તેજ
તારા પિતા છે.'

'ત્યારે આપણે અહીં કેમ ? ચાલો આપણે
બાપાને ત્યાં જઈએ.'

'ના આપુ, આપણાથી ન જવાય.'

'કેમ વાડ ? પેલો લોભશ કહેતો હતો કે
રાજાનું મકાન બારે સુંદર અને મોટું છે. શું ત્યાંના
પહેરેગીર આપણને અંદર ન જવા દે ? હું પહેરેગીરને
કહીશ કે મારે બાપાને મળવું છે. પછી એ શાને
આપણને રોકે ? તું ડરીશ નહિ મા, હું તારી સાથે છું.'

'ના આપુ, આપણાથી ન જવાય. ત્યાં નાની
રાણી છે, તે તને મારશે.'

'કેમ ? રાણી રાજાનું નહિ માને ? હું રાણીને
કહીશ કે હું તને મળવા આવ્યો નથી; હું મારા
બાપાને મળવા આવ્યો છું. પછી ?'

ધ્રુવના લવારા અધવચ્છ છોડી મા આંગણે ગઈ
અને ત્યાં પૂજામાં બેસી ગઈ. ધ્રુવ બાપાને મળવા
ગયો. ધ્રુવને રોકવાની હિમત પહેરેગીરે કરી નહિ.
'બાપા, બાપા,' કરી તે સીધો રાજા પાસે ગયો,
ધ્રુવનું મોટું એટલું બધું એની મા જેવું હતું કે એને
ઓળખતાં રાજાને વાર લાગી નહિ. રાજાની આંખમાં
આંસુ આવ્યાં. ધ્રુવને ઝડ ઉપાડી લઈ એને પોતાના

ખોળામાં બેસાડી દીધો, અને બહુ જ હેતથી રાજ્ય ધ્રુવના કાલાકાલા બોલ સાંભળવા લાગ્યો. પહેરેગીરે ધ્રુવને રોક્યો નહિ, પણ ધ્રુવ આવ્યાની વાત હોડતા જઈ નાની રાણી સુરચિને કહેવા જોડલો વફાદાર એ હતો ! રાણી કોઘે ભરાઈ. ધ્રુવને રાજના ખોળામાંથી હડસેલી પાડ્યો. રાણી કહે, ‘રાજના ખોળામાં બેસવાનું તારા નસીબમાં હોત તો મારે પેટે જન્મ્યો નહિ હોત ?’ ધ્રુવને ગરીબાઈનો અનુભવ હતો, પણ અપમાનનો નહોતો. તે તેજસ્વી બાળક રોતોરોતો મા પાસે આવ્યો.

૨

તેથી જ તો હું તને કહેતી હતી કે આપણાથી ત્યાં ન જવાય. આપણે ક્યાં ભગવાનનું પૂજન કર્યું છે કે તપ કર્યું છે, કે રાજના ખોળામાં બેસવાનું તારા ભાગ્યમાં હોય ?’

‘પણ બા, તારે પેટે હું જન્મ્યો એ આજીવન ભાગ્ય છે એમ મને નથી લાગતું. આપણે આજ સુધી ભગવાનનું પૂજન નહિ કર્યું હોય તો હવે કરીશું. હું ભગવાનનાં દર્શન કરીશ અને તેને કહીશ કે ‘ભગવાન, મને એવી જગ્યા આપ કે જ્યાંથી કોઈ રાણી મને ઊઠાડી શકે જ નહિ !’

‘બાપુ, ભગવાનનું દર્શન એટલું મહેલું નથી. મોટા મોટા ઋષિમુનિ તેને માટે કેટલુંયે તપ કરે છે.’

‘બા, તપ એટલે શું ? મારાથી તે નહિ થાય ? મને લાગે છે કે હું કરી શકીશ.’

‘બેટા, સાધુ લોકો હિમાલયમાં જઈ ખરફમાં એક પગે બિભા રહે છે; એકલી હવા ખાઈ રહે છે; કેટલાક સવારથી બપોર સુધી પાણીમાંજ બિભા રહે છે, અને જપ કરે છે. તું તો નાનો બાળક. તારાથી એ બધું કેમ થાય ?’

‘કેમ ન થાય, બા ? આ જો હું ચાલ્યો.’

૩

હિમાલયનો જંગલ જંગલ પહાડ. એની બાજુએ થઈને એક પગ મૂકવા જેટલી કેડી. તે ઉપરથી એક નાનો સરખો બાળક ઉતાવળે પગે ચાલતો હતો. દૂર એક ઝાડ નીચે ઘોળી ઘોળી દાઢીવાળા સાધુઓ ધૂણી ધખાવીને બેઠા હતા. કેટલાકે સફેદ કામળાઓ દીધી હતી. અને કેટલાક આખે શરીરે ભૂતિ ચોળીને બેઠા હતા. એક જણના હાથમાં એ તુંબાવાળી વીણ હતી. એ ગાતો અને બીજા બધા તલ્લીન થઈને સાંભળતા હતા. ધ્રુવને દૂરથી આવતો જોઈ ગાનારે પોતાનું ગાયન બંધ કર્યું. ‘બધાની દષ્ટિ એ બાળક તરફ ગઈ. નારદે ધ્રુવને પૂછ્યું, ‘બધ્યા, તું ક્યાંથી આવ્યો ? આમ ક્યાં ચાલ્યો ?’

ધ્રુવ બોલ્યો, ‘હું સુનીતિનો દીકરો. રાજાને મળવા ગયો; ત્યાં રાણીએ મને લાત મારી. હવે હું તપ

કરવા બાઉ છું. મારે ઈશ્વર પાસેથી અમળ સ્થાન મેળવવું છે.’

‘બમ્મ્યા, ગુરુ પાસેથી મંત્ર લીધા વગર તપ નહિ થાય.’

‘ત્યારે મહારાજ, તમેજ મને મંત્ર કહોને, તમને તો એ જરૂર આવડતો હશે.’

ધ્રુવની શ્રદ્ધા જોઈ નારદ ખુશખુશ થયા. નારદ મુનિએ ધ્રુવના કાનમાં બાર અક્ષરનો મંત્ર કહી દીધો. અને કહ્યું, ‘મહાલાદ, પરાશર, પુંડરીક, વ્યાસ, અંબરીષ, શુક, શૌનક, બીષ્મ, દાદ્ય, રુકમાંગદ, વસિષ્ઠ, વિભીષણ અને હું એ બધા એજ મંત્રનો જાપ કરીએ છીએ.’

ધ્રુવ આગળ ચાલ્યો અને નારદનું ગાયન ફરી શરૂ થયું.

૪

છ મહીના સુધી ધ્રુવે શું ખાધું શું પીધું એ હું બાણતો નથી. પણ સવાર ને સાંજ, બપોરે ને રાત્રે ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ એ બાર અક્ષરના મંત્રનો જાપ બરાબર ચાલતો હતો. જપ કરતી વખતે આંખ મીંચીને બેસવું જોઈએ એ તો ધ્રુવ બાણતો જ નહોતો. પણ ઈશ્વરની ભક્તિમાં એનું મન એટલું તો લીન થઈ ગયું હતું કે આંખ ઉઘાડી રાખવા છતાં એ કશું જોઈ શકતો નહોતો.

એમ કહેવાય છે કે કેઈ માણસ તપ કરવાં બેસે એટલે ઇન્દ્રના પેટમાં ખીક પેસી જાય છે; એના હૈયામાં ધબ ધબ ધબ થાય છે; રખેને આ માણસ તપ કરીને માંડે સ્થાન લઈ લે, એમ માનીને તે તપમાં વિદ્ધ નાંખે છે.

ધ્રુવ બેઠો હતો ત્યાં એકાએક મોટા મોટા રાક્ષસો આવીને ઊભા અને ‘હાઉ, હાઉ’ કરવા લાગ્યા. એક કહે એને આપણે શેકીને ખાઈ જઈએ. બીજો કહે, ના ના, આ તો બાળક છે. એનું માંસ કુમળું હશે; એ તો કાચું ને કાચું ખવાય.

ધ્રુવે મોઢું સરખું ફેરવ્યું નહિ. એના હૈયામાં શ્રદ્ધા અને લક્ષિત જાગતી હતી. એ શાનો ડર? ઇન્દ્રની ફજેતી થઈ અને ધ્રુવનું તપ વધ્યું. ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો, આ રીતે છોકરાને ગાઠી નહિ શકાય પોતાની મા ઉપર એની શ્રદ્ધા અપરંપાર છે. કેઈ અપ્સરાને એની માનો વેશ આપી એને લલચાવીએ તો જ કંઈ પત્તો ખાય. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એક અપ્સરા મુનીતિનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવી ઊભી. ધ્રુવે એને મા જાણી પ્રણામ કર્યો. તે રોતીરોતી બોલી, ‘મોટા, છોટી કે આ તપ. પેલા રાક્ષસો તને ખાઈ જશે. ઘેર આવીશ તો તને કેટલુંયે મુખ મળશે. રાણીએ લાત મારી તેથી શું થયું? આપણે ફરીથી એના બારણા આગળ ન જઈએ એટલે થયું.’

માતાનાં આ વચન સાંભળી ધ્રુવ ચોંકી ગયો. એણે કહ્યું, ‘બા, આજ સુધી તારી શીખામણુ આવી નહોતી. ધારેલું કામ હમેશાં પૂરું જ કરવું એમ તું જ કહેતી હતી ને? સુખને તુચ્છ ગણવું એમ કેટલીયે વાર તેં મને કહ્યું છે. માન ખોઈએ એના કરતાં જાન જાય તે બહેતર એ આપણી કુળપરંપરા છે, એમ ક્યારનું તેં મને કહ્યું હતું. પછી આજે કેમ અવળી સલાહ આપે છે?’

ખિચારી અપ્સરા મૂંઝાઈ ગઈ. સુનીતિનો વેશ તે લઈ શકી. પણ સુનીતિની મોટાઈ તે ક્યાંથી લાવે? ધ્રુવની સાદાઈ અને શુદ્ધતા જોઈ તેનું હૈયું પીગળી ગયું. આવા નિર્દોષ બાળકને છેતરવા હું આવી એ કેટલું ખરાબ કામ મેં કર્યું એમ એના મનમાં થઈ ગયું. અપ્સરા પગે પડીને બોલી, ‘મને માફ કરજે, નાના મોગીરાજ, ઇન્દ્રે મને મોકલી હતી.’ ધ્રુવનું ધ્યાન એટલું બધું એકાગ્ર હતું કે ઇન્દ્ર ઉપર ક્રોધ કરવાનું પણ એને મન ન થયું. ધ્રુવે પેલી અપ્સરાને કહ્યું, ‘મા, તારા ઇન્દ્રને કહે કે તારૂં ઇન્દ્રપદ હું નથી લેવા માગતો. મારે તો એવું સ્થાન જોઈએ છે કે જ્યાંથી ખીજું કોઈ મને બિડાડે કે ખીજો તપસ્વી મને ખસેડી કે એવી ઇન્દ્રની પેઠે જીક સરખી પણ માસ મનમાં ન રહે, માત્ર વરદક્ષી ઇન્દ્રને અભય છે.’

છ મહીના પૂરા થયા. એકએક પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કરી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ પ્રગટ થયા, વિષ્ણુએ કહ્યું, ‘બેટા, તારે શું જોઈએ છે ?’

‘તારી ભક્તિ.’

‘તે તો છે જ. બીજું તારે શું જોઈએ છે ?’

‘ભગવાન, અચળ સ્થાનની અભિલાષા રાખીને હું અહીં આવ્યો, પણ મોટા મોટા ઋષિમુનિને હુલાંલ એવું તારું દર્શન મને થયું. હવે બીજું શું માગું ? કાચ ખોળવા ગયો ત્યાં રત્ન જડ્યું એના જેવી મારી સ્થિતિ થઈ છે. હું કૃતાર્થ છું. હવે મારે બીજું કશું નથી જોઈતું.’

ધ્રુવે કહ્યું કે મારે બીજું કશું નથી જોઈતું, પણ એના મનમાં એક અભિલાષા રહી હતી. એના હૈયામાં ભક્તિનો એટલો બધો ઊલારો આવ્યો હતો કે એને ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનું મન થયું હતું. પણ ધ્રુવ બાળક નહોતો ભણ્યો કાવ્ય કે નહોતો ભણ્યો વ્યાકરણ. તે છંદ પણ જાણતો નહોતો અને અલંકાર પણ જાણતો નહોતો. ભગવાનથી અજાણ્યું શું રહે ? ભગવાને પોતાના શંખનો ધ્રુવના ગળાને સ્પર્શ કર્યો

ને તરત જ ધ્રુવને દિવ્ય વાણી સ્પુરી. તે ગાવા લાગ્યો.

યોઽન્તઃ પ્રવિશ્ય મમ વાચમિમાં પ્રસુપ્તામ્
સંજીવયત્યશ્વિલશક્તિધરઃ સ્વધામ્ના
અન્યાંશ્ચ હસ્તચરણશ્રવણત્વગાદીન્
પ્રાણાન્નમો ભગવતે પુરુષાય તુભ્યમ્ ।

“મારામાં પ્રવેશ કરી આ મારી સૂતેલી વાણીને જગાડનાર અને મારા કાન, હાથ, પગ, ત્વચા વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયો તેમજ મારા પ્રાણમાં પણ જીવન રેડનાર જે કોઈ પ્રભુ તું છે તેને હું વંદન કરું છું.”

આવી સ્તુતિથી સંતુષ્ટ કોણ ન થાય! ભગવાને ધ્રુવને ઊઠાડી કહ્યું, ‘આલ મારી સાથે. પેલો ઉત્તરમાં અચળ તારો દેખાય છે એજ સ્થાન તને આપું. આજથી તને બધા લોકો ધ્રુવલોક તરીકે ઓળખશે અને સૂર્ય, ચંદ્ર શ્રહ, નક્ષત્ર, તારા અને અકંધતિ સહિત સમર્પિ રોજ તારી પ્રદક્ષિણા કરશે.’

એ ચળકતા આસન પર ધ્રુવ હજી બેઠો છે, અને ત્યાંથી બધી દુનિયાને ભકિતના પાઠ ભણાવે છે. ગમે ત્યારે જુઓ, તે ઉત્તરમાં ધ્રુવ* જ છે.

* ધ્રુવ એટલે સ્થિર. સુનીતિને પેટે જ ધ્રુવનો જન્મ થઈ શકે છે, અને સુશ્ચિ અને સુનીતિ વચ્ચે અદેખાઈ તો હંમેશાં ચાલે છે એવું શક્ય તમે સમજો છો ખરા?

ચોસકુરા*

તે ચોસકુરા વૃક્ષની વાત સૌ કોઈ જાણે છે.

એક ગામને છેડે તે મોટું વૃક્ષ હતું. તેને જ્યારે ફૂલ આવતાં ત્યારે એ લાલ ફૂલની પાંદડીઓ પવનથી ઊડીને આખું ગામ છાઈ નાંખતી. રસ્તા, ઘરો ને ઘાટ—ખંધુ લાલ લાલ થઈ રહેતું.

તેની નીચે, એક નાના ખડેરમાં ચાની દુકાન હતી. સવારે કામે જતી વખતે ગામના સૌ મજૂરો ત્યાંથી એકએક ખ્યાલો ચાનો પી લેતા.

દુકાનદાર ઘણો ગરીબ હતો. ચા વેચીને પોતાનું શુજરાન ચલાવતો. ધીમે ધીમે તેની ઘરાછી વધવા લાગી. પછી તો દુકાન પરથી ઘરાક જ ખૂટે નહિ. મળસકું થતાંથતાં તો ચોસકુરાની નીચે લોકો

* જાપાનના એક ગ્રામ્ય નામ

ભરાઈ જાય. તેની સ્ત્રી તથા નાની છોકરી ચાની કીટલી લઈ દોડાદોડ કરી મૂકે. છતાં, એ બધાંને પહોંચી શકે નહિ. દુકાનદાર તો ફક્ત પૈસા લેવાનું જ કામ કરતો.

જેતજેતામાં દુકાનદાર પાસે પાંચ પૈસાનો જીવ થયો. પછી તો તેણે એ ખંડેર ભાગી ઘર બંધાવ્યું. લક્ષ્મી તેના ઘરમાં પગ બાંધી રહી.

સૌ કહેવા લાગ્યા કે આ ચોસૂકુરાને લીધે તેનું ભાગ્ય ફર્યું. તે પોતે પણ એમ જ માનતો. જેના પ્રતાપથી તેના દુઃખના દિવસનો અંત આવ્યો તે વૃક્ષને તે દેવ પ્રમાણે પૂજતો. તે તેના દુઃખનું સાથી હતું, તેથી તેના તરફ તેની એક ખાસ પ્રકારની મમતા બંધાઈ હતી. તે ઘણી મહેનત અને સંભાળપૂર્વક પોતાને હાથે જ તેની સેવા કરતો. પછી તો વૃક્ષને અડકવાનો પણ કોઈને હુકમ નહોતો.

તેના આ સૌભાગ્યની વાત દેશવિદેશમાં પ્રસરી ગઈ. દેશાન્તરથી લોકો તે વૃક્ષ જોવા આવવા લાગ્યા. સૌ એમ જ માનવા લાગ્યા કે જો કોઈના ઘરમાં આ વૃક્ષની એક ડાળ પણ આવે તો તેને ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરીને રહે.

૨

એક દિવસ બયોરની વખતે તે એકલો એકો હતો. તેવામાં એક માણસ તેની સામે આવી બેસો.

રહ્યો. સૈનિકના વેશમાં તે સજ્જ થયેલો હતો. કમ્મરે તલવાર લટકતી હતી. તેનો ચહેરો જોતાં જ, તેનામાં સહેજ પણ કોમળતા હશે એવું લાગે નહિ. સાક્ષાત્ત્વ યમરાજ ! તેણે કહ્યું, ‘ચોસૂકુરા ઝાડ જોવા આવ્યો છું.’

તેને જોતાંવેંત જ દુકાનદારના મનમાં તેને વિષે બિલકુલ સારો અભિપ્રાય થયો નહોતો. અને પછી તેના અવાજ તથા માગણી સાંભળીને તો તે કોપથી સળગી ઊઠ્યો. તે બોલ્યો, ‘જોવા આવ્યો છે તો જો બાપુ ! ઝાડને કાંઈ અમે પેટીમાં તો નથી રાખતાને ?’

તે માણસે કહ્યું, ‘ઝાડ ફક્ત જોવા જ નથી આવ્યો;— એક ડાળ જોઈએ છે ! મધીમધીને મરી ગયો, પણ આજ સુધી ઘરમાં એક કોડી સરખીયે લાવી શક્યો નથી. લોકો કહે છે કે આ ચોસૂકુરાની એક ડાળ ઘરમાં રાખી હોય તો પૈસાની ખોટ જ ન રહે. મારે તેનું પારખું જોવું છે !’

દુકાનદાર બોલ્યો, ‘તે કાંઈ બનશે નહિ, બાપ ! આ ઝાડ હું કોઈને કાપવા દેતો નથી.’

તે માણસ સહેજ હસીને બોલ્યો, ‘મને એવો ન ધારતા કે તમે મના કરશો એટલે જતો રહીશો હું તો જે વસ્તુ મારા મનપર લઉં છું તે પાર જ ઉતારું છું.’

દુકાનદારે કહ્યું, ‘તેમ હશે; પણ અહીં તો તે બની શક્યો નહિ.’

આ સોલજતાં વેત તે માણસનું અંગ કોઈથી થરથર કંપવા લાગ્યું. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના તે ઝાડ પાસે ગયો અને તે કાપવા મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી.

દુકાનદાર પણ ત્યાં દોડી ગયો ને ગુસ્સાથી બોલ્યો, ‘ખબરદાર !’

પણ તેના કહેવા ઉપર પેલાએ લક્ષ જ ન આપ્યું. તેણે તલવાર ઉગામી.

દુકાનદારથી આ દેખ્યું ન ગયું. વીજળીવેગે દોડી તે ઝાડને બે હાથે બાંધી પડ્યો. તલવાર આવીને તેના અંગ ઉપરજ પડી.

૩

દુકાનદારના મૃત્યુ પછી ચાની દુકાન બંધ થઈ ગઈ. તેની સ્ત્રી તથા કન્યા દુઃખી થઈને ગામ તજી ચાલ્યાં ગયાં. ઘર ભાંગી ગયું. ચોસૂકરાનો વિશાળ છાંયડો સુનકાર થઈ ગયો. ઝાડ પણ બાણે દિવસે દિવસે સૂકાવા લાગ્યું. તે સ્થળની આવી દુરવસ્થા જોઈ ગામના લોક આંખમાંથી આંસુ પાડી કહેતાં, ‘શું હતું ને શું થઈ ગયું ?’

જે માણસને લીધે આવું થયું હતું તેની દુરવસ્થાનો તો આ બનાવ પછી પાર જ ન રહ્યો. તેની ગરીબી અનેકગણી વધી ગઈ. બે વખત કોળિયો ધાન પણ ન મળે. ‘આણે ખૂન કર્યું છે’ એમ કહી ગામના

લોકો તેને આંગળી ચીંધતા ને પોતાથી દૂર રાખતા. તેનું જીવન ભારરૂપ થઈ પડ્યું. લોકો કહેતા, 'ચોસૂકુરા વૃક્ષ ઉપર હાથ ઉગામ્યો છે તે હવે શી રીતે જીવીને બેસી શકે ?'

આ સાંભળી ક્રોધથી તે બોલતો, 'હવે તો હું એ ચોસૂકુરાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખીશ !'

તેના વૃદ્ધ પિતાએ કહ્યું, 'ના બાપુ, આપણે હવે એ કામ નથી કરવું; મારી ખાતર પણ કરીશ મા. નહિ તો વળી કોણ જાણે શું થશે !'

પણ તેણે પિતાની વાત માની નહિ.

૪

રાત્રે તે ચોસૂકુરા વૃક્ષ તળે ગયો. તે સ્થળે તે વેળા કોઈ નહોતું. ચોમેર ઘોર અંધકાર હતો. આરે દિશા ખાવા ધાતી હતી. તેના મનમાં થયું કે નિર્મૂળ થતી વખતે ઝાડ ભયથી થરથર કરે છે. તેને ખૂબ મન પડી. તે ખૂબ ભેરથી 'હા હા' કરતો હસી બેઠો. ચોસૂકુરા વૃક્ષને પાંદડેપાંદડેથી જાણે તે વિકટ હાસ્યનો પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યો !

એટલામાં તો તેણે સાંભળ્યું કે મનુષ્યના સ્વરે ઝાડ બોલે છે, 'માર મા,...મને માર મા. તેમ કરવાથી કદી તારૂં ભલું નહિ થાય.'

ઝાડને મનુષ્યને સ્વરે બોલતું સાંભળી તે ચમક્યો. તેના અંગમાં ઝણઝણાટ થઈ રહ્યો.

તે ન ગણકારતાં તે બોલ્યો, 'લલુ' થાઓ, ભૂંડું થાઓ — આજ મારા હાથમાંથી તું બચવા પામીશ નહિ !'

વૃક્ષ ફરી બોલ્યું, 'હજી પણ સમય છે. હજી પણ પાછો ફર. નહિ તો તારી દુર્ગતિનો પાર રહેશે નહિ !'

આ સાંભળી તે ફરી એકવાર હસ્યો. ફરી તેના હાસ્યથી એવડું મોટું ચોસકુરા વૃક્ષ ઠંપી ઊઠ્યું.

મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી તેણે વૃક્ષ ઉપર ઘા કર્યો. મનુષ્યના સ્વરે વૃક્ષ કારમી કિકિયારી પાડી ઊઠ્યું. તે વખતે તેનું કઠોર હૃદય પણ કોણ જાણે શાથી ઠંપી ઊઠ્યું.

ચોસકુરાની ટોચ ઉપર તે વેળા ચંદ્રનો ઉદય થયો. તેના પ્રકાશમાં તેણે જોયું તો તેની તલવાર લોહીથી ખરડાયેલી હતી. તેણે વિચાર્યું કે 'આ તો નવાઈની વાત ! આવું તો ક્યાંયે દીકું નહિ. વૃક્ષમાં મનુષ્યનું લોહી !'

એટલામાં ચંદ્રનો પ્રકાશ વધુ ઉજ્જવળ થયો. તેણે જોયું કે છેદાયેલા મસ્તકવાળો એક મનુષ્યનો દેહ પડ્યો છે !

આ શું ? એ તો એનો વૃદ્ધ પિતા !

(બંગાળી પરથી)

‘સ્ટીમર’

અમારી સ્ટીમર તા. ૨૦મીએ બપોરના ઉપકવાની હતી. આ સ્ટીમરનું નામ કરોઆ છે. તે બ્રિટિશ ઇંડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની સ્ટીમર છે. આ જ કંપનીની સ્ટીમર રંગૂન કલકત્તા વચ્ચે પણ આવજા કરે છે. અમારી કરોઆ મુંબઈથી ઊપડી ઇસ્ટ આફ્રિકા પર મઈને ઠેઠ ડરબન સુધી જશે અને ત્યાંથી પાછી મુંબઈ આવશે.

કરોઆ ૭૦૦૯ ટનેજની સ્ટીમર છે; એટલે કે સ્ટીમરનું પોતાનું વજન તેમજ તેના ઉપર ચડેલ માલ, ઉતાડ્યો વગેરેનું વજન ૭૦૦૯ ટન સુધી થાય ત્યાં સુધી સ્ટીમરને અડચણ ન આવે એટલી તેની શક્તિ આંકવામાં આવી છે. કરોઆ એલેક્ઝાન્ડ્રા ડાકના પાંચમા નંબરના બારામાં ઊભી હતી. પહેલાં

તો અમારા સામાન પર કંપની તરફથી છાપેલી મોટી ચિઠ્ઠીઓ ચોંટાડવામાં આવી. મારી તેમજ ગૌરીશંકરની ટિકીટ સેકંડ ક્લાસની હતી એટલે અમને ખીજી તો કંઈ હાડમારી નહોતી, પરંતુ સામાન જોખનારા અને ચડાવનારા ‘પંડયાઓ’ આ તીર્થમાં ખડા હતા! સ્ટીમર પર સામાન્ય રીતે સામાનની કડકાઈ હોતી નથી; તેમાં પણ સેકન્ડ ક્લાસને માટે તો ન જ હોય. છતાં, આ સ્ટીમર કંપનીનાં માણસો સાંભળવા પ્રમાણે એટલાં બધાં લાંચિયાં છે કે ન પૂછા વાત. મને લાગે છે કે કંઈ વખત એકાદ માણસે અહીં ખંડ જગાવવું પડશે.

સ્ટીમરે બરાબર અઢી વાગે લાંગર ઉપાડ્યું. અલેક્ઝાન્ડ્રા ડોકમાંથી બેલાર્ડ પિયર થઈ અમે ભરદરિયે ઝૂકાવ્યું. સ્ટીમર ઉપડ્યા પછી હું મારી કબિનમાં ગયો. મારી કબિન તો ઠંઠ ડેક ઉપર બ્યાં ફર્ટ ક્લાસની કબિનો છે ત્યાં હતી. આ કબિનને લોકો સ્પેશિયલ સેકંડ ક્લાસ કહે છે. સેકંડ ક્લાસની ખીજી બધી કબિનો કરતાં આ કબિનમાં વધારે હવા ને પ્રકાશ છે; એક તો ઠંઠ ઉપર અને એક નાની બારીને બદલે ચાર મોટી સુંદર બારીઓ.

કબિનમાં સામાન ગોઠવીને હું સ્ટીમર પર જોવા નીકળ્યો. સ્ટીમરમાં ફર્ટ ક્લાસ તેમજ સેકંડ

કલાસના ઉતાડ્યો માટે તો ઘણી સરસ સંગવડ હોય છે. તેમને માટે કૃષિન, તેમને માટે સલૂન, તેમને હરવાફરવા માટે અલાયદો ડેક, તેમને માટે ખીડી પીવાનો ખાસ ઓરડો અને તે ઉપરાંત મૂતરડીઓ, પાયખાનાંઓ, નહાવાના બાથરૂમો અને લોજનનો ઓરડો પણ. આ બધાંએ સુંદર અને ચોખ્ખાં ઉપર ગણ્યાવ્યાં તે બધાં સ્થાનોને અતિશય ચોખ્ખાં રાખવા માટે નોકરો ઊભે પગે ખડા જ હોય છે. બે જણ તો પાયખાનાં તથા મૂતરડીઓ પાસે ઊભે પગે ખડા; ચાર જણ તો ખારી ખારણાંનાં હાંડલોને ઘસીઘસીને ચકચકીત જ કર્યે રાખે; એક માણસ તો બધા લોકડાના ફર્નિચરને જ દરરોજ સાફ કરે; એક જણ તો હાદરના રખખરને જ ધસે; વાળવું ચોળવું, કાચ ધસવા, ગાદીઓ ચોખ્ખી કરવી, બિછાનાં બિછાવવાં, સાબુ બદલવા, ટબનું પાણી કાઢી નાંખવું તથા નવું ભરવું, આ બધું રોજ થયાં જ કરે. બે એક દિવસ સૂર્ય ન ઊગે તો આ પ્રમાણે ન થાય.

દરેક કૃષિનમાં ચાર ઉતાડ્યોને રાખવામાં આવે છે. અને આ ચારે ઉતાડ્યો માટે એક એક પલંગ, ગાદી, ચાદર, બે ઓશિકાં તથા એક ધૂંસો એટલી ચીજો કંપની તરફથી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત, હીલ લૂછવા માટે એક તથા મોઢું લૂછવા માટે એક, એમ બન્ને દુવાલો પણ આપવામાં આવે છે. તે

સિવાય, દરેક કંબિનમાં એક ટેબલ, પાણીનો નળ, હાથ ધોવા માટે સાબુઓ, પાણીના ગ્લાસો અને રાત્રે પેશાબ કરવા માટે પાત્રો પણ ગોઠવેલાં હોય છે. કંપનીના બધા સામાન પર બી. આર્ઈ. એસ. એન. કું. ની છાપ હોય છે — તેમના સાબુઓ ઉપર પણ એ છાપ! કંપનીના વપરાશ માટે જે સાબુઓ આવે છે તે ઠંઠ ગ્લાસગોના બનેલા હોય છે. આ સ્ટીમર પણ ગ્લાસગોમાં બાંધેલી છે. અને કપડાંલત્તાં તો ત્યાંનાં હોય તેમાં આશ્ચર્ય જ નહિ. આ ઉપરાંત, દરેક કંબિનમાં એક વીજળીની બત્તી, એક વીજળીનો થંબો, અને નોકરને ગમે તે વખતે બોલાવવા માટે એક ઘંટડી, એટલું હોય છે. નોકર દરરોજ કંબિન વાળી જાય છે, બિછાનાં ગોઠવે છે, પાણી, હાફ, સોડા વગેરે લાવી આપે છે અને ખૂટ-પોલિશ કરે છે. બે ત્રણ કંબિનો વચ્ચે એક નોકર હોય છે.

કંબિનો ઉપરાંત, સેકંડ તથા ફર્સ્ટ કલાસના ઉતાડ્ડો માટે સલૂન જેવી ખાસ જગ્યા હોય છે. અમારી કંબિન પાસે જ સેકંડ કલાસનું સલૂન છે. અહીં સેકંડના ઉતાડ્ડો વાંચે છે, આ કાપ્રી પીએ છે, કોઈવાર ધૂમાડો કાઢે છે ને ગપ્પાં લગાવે છે. આ સલૂનના એક સુંદર ટેબલ પર મારી જગ્યા ફીઝબંડ થઈ ગઈ છે, અને મારા મિત્રો આ ટેબલને

‘પ્રોફેસર સાહેબ કા ટેબલ’ કહે છે. આ સલૂનમાં બેઠાંબેઠાં ફરિયો મંભથી બેઠ શકાય છે.

સલૂનની પાસે જ સેકંડ ક્લાસના ઉતાડ્યોને હરવાફરવા માટે ‘ડેક’ છે. આ ડેક પર ઘણા ઉતાડ્યો પોતાની આરામખુરશીઓ નાંખી પડે છે, અથવા તો હરેફરે છે. કોઈકોઈવાર આ ડેક ઉપર વાહવિવાહ ચાલે છે, તો વળી ઘણીવાર બાળી બાંધીને રમતો પણ રમાય છે. સવાર અથવા સાંજની શાન્તિમાં ડેક ઉપર આરામખુરશી નાંખી પડવું અને ફર ફર ફરિયા પર તથા ઊગતા આથમતા સૂર્ય પર નજર નાંખવી એ પણ એક સફલાચક્ર સમજવું.

સલૂનની પાસે જ બીડી પીવાનો ખાસ એરેન્જ છે. આ અંગ્રેજ લોકોની તો મને સમજાતું જ નથી પડતી! એક તો બીડી પીવા જેવાં કુર્સીઓ, બેન્ચો, માટે વળી પ્રતિષ્ઠાવાળો એરડો! આ એરડો બહુ જ બલકાદાર છે. તેમાં સુંદર ખુરશીઓ, સુંદર ફોલ્ડેડ સુંદર ટેબલો, એક પિયાનો વગેરેનો દાખલ છે. જે માણસ ઠઠી બીડી ન પીતો હોય તેનો પણ આ એરડોની ખાતર એક વાર બીડી પીવાનું મન થઈ જાય એવો એ મોહક છે! બીડી પીવાની આદતને આવી પ્રતિષ્ઠા તો આ લોકો જ આપે. હું તો એ એરડોમાં જતો જ નથી.

હવે આબ્યાં સેકંડ કલાસનાં પાયખાનાં, મૂતરડીઓ, સ્નાનગૃહ વગેરે. આ બધાં અતિથય સ્વચ્છ છે એમ તો એકદમ કબૂલ કરવું જોઈએ. આપણા લોકોએ સ્વચ્છતાની બાબતમાં હજી ઘણા પાઠો શીખવાના છે એ તો આપણે સૌ સમજીએ છીએ. તેમાં પણ પાયખાનાની સ્વચ્છતા તો આપણે ખાસ વિચારવાની છે. સેકંડ કલાસના પાયખાનામાં ચોવીસે કલાક પાણી વહ્યાં જ કરે છે; અને મૂતરડી પણ જરાયે ગંધાતી નથી. નહાવાની ઓરડીઓ પણ તેવી જ ચોખ્ખી. બે વેંતરું મસોતા જેવું પોતિયું પહેરીને ચોપડસ્નાન કરનારા મારા પ્રશ્નોરા ભાઈઓને આ બાથરૂમોમાં નવરાબ્યા હોય તો! એમ ઘણીવાર થઈ જાય છે.

છેલ્લે આવે સેકંડ કલાસનો લોજનનો ઓરડો. વચ્ચોવચ્ચ મોટું ટેબલ, એ ટેબલ પર સુંદર લીલી બનાત જડેલી; એની બન્ને બાજુ બેઠક ફરી શકે તેવી ખુરશીઓ; ટેબલ પર બે સ્વચ્છ ફૂલદાન, અને તેની પાસે આંખને હરે તેવા રંગવાળા ઢાંચની શીશીઓ! ઉપર પંખા ચાલે અને દૂર ખૂણામાં સંગીત ચાલી રહે. આ ઓરડાની આ શોભા.

આ બધાં સેકંડ કલાસના ઉતાડૂઓનાં સ્થાનો. ફર્સ્ટ કલાસના ઉતાડૂઓ માટે આવા જ પ્રકારની સગવડ, પણ વધારે કીમતી. તેમના ઝરીસા વધારે

મતી, તેમનું ફર્નિચર વધારે સુંદર, તેમના બીડી
વાના ઝોરડામાં સિગારેટની રાખ અંખેરવા માટે
ખીઓ વગેરે.

હવે આપણે થર્ડ ક્લાસનાં સ્થાનો તરફ વળીએ.

થર્ડ ક્લાસના ઉતાડ્યો ‘ડેક-પેસેન્જર’ કહેવાય.
તેમને બેસવા માટે નીચે ભડકો અને ફાળકાઓ
ાય છે ! રેલવેના થર્ડ ક્લાસમાં જેમ ઉતાડ્યોને
ટાંની માફક પૂરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ છે.
ઓ બિચારા ગમે તેમ જ્યાં ત્યાં પોતાનો સમાસ
રી લે છે. તેમનાં સ્થાનોમાં નથી પૂરતો પ્રકાશ,
થી હવાની પૂરતી આવબ, નથી જરાયે સ્વચ્છતા.
ક તરફ યુરપીઅન લોકોના ઉપયોગ માટે સાચવેલાં
ટાં બેં બેં કરતાં હોય, એક તરફ થોડો કે બેંશ
ખાલ જેટલું મૂતર કાઢી રહ્યાં હોય, એક બાજુ
જીઠાં વાસણોનો ગંજ ઉટકાતો હોય, એક તરફ
ાયખાનાં અને મૂતરડીઓ બે મારી રહ્યાં હોય,
ક બાજુ યુરપીઅન વીશી, ખારવાઓનું રસોડું
મજ સુસલમાન ભાઈઓનું રસોડું એ ત્રણે
આઓમાંથી માંસની દુર્ગંધ ઉછળી રહી હોય, અને
માં પણ એક બાજુ વહાણના નોકરો વહાણ
વાને બહાને ચારે તરફ પાણી ઊડાડી રહ્યા
ાય;—આ સર્વની વચ્ચે થર્ડ ક્લાસના ઉતાડ્યો
તાનું સ્થાન લે છે અને ફસ વીસ દિવસ સુધી

જુવે છે! અલબત્ત, આમાં આપણા ઉતાડ્યોનો પણ મોટો હોય છે. આપણી ગંદી ટેવો આમાં પણ અમુક અંશે જવાબદાર છે. પરંતુ જે ઉતાડ્યોની કમાણી પર કંપનીનો આવો મોટો આધાર છે તેનો કેવો અનાદર થાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. પણ આવા બધા પ્રશ્નોનો નીકાલ તો સ્વરાજ્યના નીકાલની સાથે જ આવે, માટે આપણે જવા હઈએ. થઈ કલાસના ઉતાડ્યોની સંખ્યા તો મોટી જ હોય છે. અમારી જ સ્ટીમરમાં ૪૦૦-૫૦૦ હશે. તેમને માટે હરવાફરવાની જગ્યા નથી. તેમનાં પાચખાનાં, મૂતરડીઓ વગેરે ખૂબ ગંદાં હોય છે,—જલું ન ગમે તેવાં ગંદાં. તેમને માટે જે નળો છે તેનો ઉપયોગ થતો જોઈએ ત્યારે તો ચીતરી જ ચડે. નળે એક લાઈ કળશે જઈને હાથ ધોવા આવે, ત્યાં એકાદ બ્રાહ્મણ શરીર ચોળતો ચોળતો અને ગંગાલહરી ખેલતો નહાતો જાય; અને હજી આ ખેલ શરૂ છે, ત્યાં એક મુસલમાન ખીચડી પકાવવા માટે ખીચડી ધોવા આવે;—પણ હવે પેલો ખારવો માછલાં ધોવા બિલો રહ્યો છે તેનું? કોઈ બિચારી કાઠિયાવાડની વેળણવ બાઈ રાંધવાનું પાણી લેવા માટે બિલી હોય તેનો તો પત્તો ખાવાનો જ ન હોય. આ દૃશ્ય આખો દિવસ, એક યા ખીબા રૂપમાં ચાલુ જ હોય છે.

આ લાંડક વગેરેના લાગમાં આપણી હિંદુઓની તેમજ મુસલમાનોની વીશીઓ છે. આપણા ઘણા મુસલમાન તેમજ હિંદુ લાઈઓ આ વીશીમાં જમે છે. આપણા સેકંડ કલાસના ઉતાડ્યો પણ માટે લાગે યુરપીઅન વીશીમાં ન જમતાં આ વીશીમાં જ જમે છે. આ વીશીઓ આપણા જીવનની અસ્વચ્છતાને પૂરેપૂરો નમૂનો છે. મુસલમાન તેમજ હિંદુ વીશીઓ માટે એક એક ઓરડી આપવામાં આવી છે. આ બંને ઓરડીઓ વચ્ચે જાળીની એક સાદી આડશ કરેલી છે. હિંદુ વીશીમાં બે પ્રકારનું ખાવાનું મળે છે: સામાન્ય અને સ્પેશ્યલ. મુંબઈથી મોંબાસા આવનાર માણસે સામાન્ય ખોરાક માટે સોળ રૂપિયા આપવા પડે છે અને સ્પેશ્યલ માટે બત્રીસ આપવા પડે છે. સ્પેશ્યલવાળા વીશીમાં જમવા જતા નથી, પણ પોતાની જગ્યાએ લાલું મંગાવે છે. સામાન્યવાળાને પોતાનું લાલું મંગાવવું હોય તો પાંચ રૂપિયા વધારે આપવા પડે છે. સામાન્યમાં સવારે ચા ને પૂરી; બપોરના દાળ, ભાત, શાક; સાંજે ખીચડી ને શાક. સ્પેશ્યલવાળાને સવારે ચા પૂરી સાથે શાક; બપોરના રોટલી, વધારામાં બે શાક, અથાણું, પાપડ; ચાર વાગે ચા; સાંજે ખીચડી, શાક, પૂરી; રાત્રે ચા. આટલું તો ઠીક; પરંતુ આ વીશીવાળાઓ પોતાની ઓરડીમાં જે રીતે રાંધે છે તે જુઓ, તેમનો સામાન જુઓ,

વીશીની પાસે જ ચાલવાના રસ્તામાં આપણાં લોકો
 હાળ, લાત અને ખીચડી ચડાવવા બેસી જાય છે તે
 જુઓ, તો આપણને મુંબઈના લોકો તો સારા લાગે.
 આ વીશીમાં વાસી ગંદાં શાક, રાંધનારાઓનાં અતિ-
 શય ગંદાં કપડાં, મેંદાના લોટની સાથે માવાનું
 મિશ્રણ કરીને બનાવેલી મીઠાઈ, તેમનાં ઉટક્યા વિનાનાં
 વાસણો, તેમનો મસાલાનો કચરો, આ બધાંમાં મને
 તો આપણી અસ્વચ્છતાનું જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે.
 જે પ્રજાનાં રસોડાં ને પાયખાનાં ગંદાં તે પ્રજા જ
 ગંદી એ મને અહીં વધારે સ્પષ્ટ થયું. મને લાગે
 છે કે આપણા કેમળ લોકો આ ગંદકીથી ત્રાસીને
 જ યુરોપીઅન લોકોની ટેબલ પરની ચોખખાઈ પસંદ
 કરે છે અને તેમનો ખોરાક લેવા પ્રેરાય છે. આપણે
 આપણા જીવનમાંથી આ ગંદકી દૂર કર્યે જ
 છૂટકો છે.

નાનાભાઈ

ગોકર્ણની યાત્રા

લંકાપતિ રાવણ હિમાલયમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરવા બેઠો. એની માએ એને મોકલ્યો હતો. શિવપૂજક મહાન સમ્રાટ રાવણની મા શું મામૂલી પથરાના લિંગની પૂજા કરે? એણે દીકરાને કહ્યું, ‘જા બેટા, કૈલાસ જઈ મહાદેવ પાસેથી જ એનું આત્મલિંગ લઈ આવ. તો જ મારે ત્યાં પૂજા થઈ શકે.’ માતૃભક્ત રાવણ ઉપડ્યો. માનસ સરૌવરમાંથી રોજ સહસ્ર કમળ તોડી કૈલાસનાથની પૂજા કરવા લાગ્યો. તપશ્ચર્યા હજાર વરસ ચાલી. એક દિવસ, કેાણુ જાણે શાથી, નવ કમળ ઓછાં આબ્યાં. પૂજા કરતાં કરતાં ઊઠાય નહિ અને સહસ્રની સંખ્યામાં એક પણ કમળ ઓછું હોય એ ચાલે નહિ. હવે શું થાય? આશુતોષ મહાદેવ શીઘ્રકોપી છે. સેવામાં

જરાક ન્યૂનતા આવે તો સર્વનાશ જ. રાવણની બુદ્ધિ કે હિંમત કાચી નહોતી જ. તેણે એક એક શિરકમળ ઉતારી ચડાવવા માંડયું. આવી ભક્તિથી શું ન પ્રાપ્ત થાય? લોળાનાથ રાજ થયા. કહેવા લાગ્યા, ‘વર માગ; વર માગ. જેટલું માગે તેટલું ઓછું.’ રાવણે કહ્યું, ‘મા પૂજામાં બેઠી છે. તારું આત્મલિંગ જોઈએ છે.’ શબ્દ નીકળવાની જ વાર. શંભુએ હૃદય ફાડી આત્મલિંગ કાઢી આપ્યું.

ત્રિભુવનમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. દેવોના દેવ મહાદેવ આત્મલિંગ આપી બેઠા! અને તે પણ કેને? સુરાસુરના કાળ રાવણને! હવે ત્રિલોકનું શું થશે? બ્રહ્મા વિષ્ણુ પાસે દોડ્યા. લક્ષ્મી સરસ્વતીને પૂછવા ગયાં. ઇન્દ્ર મૂર્છિત થયો. આખરે વિઘ્નનાશક ગણુપતિની સૌએ આરાધના કરી અને કહ્યું, ‘ગમે તે કરજે, પણ આ લિંગ લાંકા પહોંચવા ન પામે એમ કરજે.’

મહાદેવે રાવણને કહ્યું હતું, ‘લે આ લિંગ, જ્યાં જમીન પર રાખીશ ત્યાં જ સ્થિર થઈ જશે.’ મહાદેવનું લિંગ પારા કરતાંયે લારે. રાવણ લઈને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે કિનારે જતો હતો. સાંજ પડવા આવી હતી. રાવણને લઘુશંકાની હાજત થઈ. શિવલિંગ હાથમાં રાખી બેસાય નહિ; જમીન પર તો કેમ જ રખાય? આ મૂંઝવણ ચાલતી હતી ત્યાં

દેવેના સંકેત પ્રમાણે ગણેશજી ભરવાડના છોકરાનું
રૂપ લઈને ગાયો ચારતા પ્રગટ થયા. રાવણ કહે,
'અલ્યા છોકરા, આ લિંગ જરાક ઝાલ જોઉં. જમીન
પર રખે મૂકતો.' ગણેશ કહે, 'આ છે તો ભારે
થાકી જઈશ તો ત્રણ વાર ખૂમ પાડીશ. એટલામાં તું
આવ્યો તો ઠીક. નહિ તો પછી તારી વાત તું જાણે.'

હાજત તો લઘુશકાની જ હતી. એને કેટલી
વાર લાગે? રાવણ બેઠો. કોણ જાણે આજ એના
પેટમાં સાત સમુદર ભરાઈ રહ્યા હતા! જનોઈ કાને
લેશ્વી એટલે તો બોલાય પણ નહિ! સિદ્ધિવિનાયકે
કશર પ્રમાણે ત્રણ વાર રાવણના નામની ખૂમ પાડી
અને 'અરૂરૂરૂ'ની ચીસ પાડી લિંગ જમીન પર
મૂકી દીધું! મૂક્યું કે પાતાળ સુધી તે પહોંચી પણ
ગયું. રાવણ કોષે રાતો થઈને આવ્યો અને ગણપતિના
કપાળમાં ભડાક દઈને મુક્કો માર્યો. ગજનનનું માથું
લોહીલોહાણ થઈ ગયું.

પછી રાવણ હોડયો લિંગ ઉખેડવા. પણ તે
વાત તો હવે અશક્ય હતી. પાતાળ સુધી ગયેલું
લિંગ હાથમાં કેમ આવે? આખી ધરતી ધૂળે પણ
લિંગ બહાર આવે નહિ. આખરે રાવણે લિંગ ઝાલી
આમળી નાંખ્યું; એટલે એના ચાર કકડા હાથમાં
આવ્યા. નિરાશાના આવેશમાં તેણે ચારે કકડા ચાર
ઠિથામાં ફેંકી દીધા અને બિચારો લાંકા પાછો ગયો.

આમળેલા લિંગનો મુખ્ય ભાગ જે રહ્યો તે જ ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વર. આખી પૃથ્વી પર એના કરતાં વધારે પવિત્ર તીર્થસ્થાન નથી.

ગોકર્ણ મહાબળેશ્વર કારવાર અને અંકેલા એ બે બંદર વચ્ચે આવેલા તટડી બંદરથી છએક માઈલ દક્ષિણે બરાબર સમુદ્રને કાંઠે આવેલું છે. દક્ષિણ દેશમાં કાશી કરતાંયે એનું માહાત્મ્ય વધારે છે. લિંગ મોટે ભાગે જમીનની અંદર જ છે. તેની જળાધારીમાં વચ્ચેવચ્ચે એક મોટું કાણું રાખેલું છે, તેમાંથી અંદર અંગૂઠો નાંખીએ ત્યારે અંદરના લિંગનો સ્પર્શ થાય. દર્શનનો તો સવાલ જ નહિ. ત્યાંના પૂજારીઓ કહે છે કે લિંગની શિલા અત્યંત સુવાળી છે. ભક્તોના સ્પર્શથી એ ઘસાઈ જાય છે, તેથી પ્રાચીન લોકોએ આ વ્યવસ્થા કરી છે. ઘણા વખત પછી શુભ શુકન થાય એટલે જળાધારી કાઢી આબુખાબુનું ચણતર ફર ખસેડી મૂળ લિંગ બે ત્રણ હાથ ઊંચે સુધી ખુદલું કરે છે. અમુક મહીના સુધી ખુદલું રાખ્યા પછી મોતીચૂનો બનાવી આસપાસનું ચણતર ફેરી ચણી નાંખે છે. આ ક્રિયાને, હું ભૂલતો ન હોઉં તો ‘અષ્ટબંધ’ કે એવું જ કંઈક નામ આપેલું છે.

અમે કારવાર હતા ત્યારે એક વાર કપિલાવત્સી જેવો દુર્લભ અષ્ટબંધનો એ ચોગ આવ્યો. પિતાશ્રી,

આઈ અને હું, અમે ત્રણ જણાં જ એ યાત્રાએ ગયાં. તકડી ખંદર ઉપર મને તેણી દેવા માટે ફૂલી કરવામાં આવ્યો હતો. એના ખભા ઉપર બેસી હું ગોકર્ણ ગયો. કાટિતીર્થમાં નહાયો. ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરનું દર્શન કર્યું. રમશાનભૂમિ અને તેની રખવાળી કરનાર હરિશ્ચંદ્રનું દર્શન કર્યું. હાડકાં નાંખીએ તો હાડકાં ઓગળી જાય એવા પાણીવાળું એક તીર્થ ભેળું. અહલ્યાબાઈના અન્નછત્રમાં તે સાધ્વીનું બાવલું ભેળું. માથે ધવાયેલા બે હાથવાળા ગબનનનું દર્શન કર્યું. બ્રહ્માની એક મૂર્તિ ભેઈ. અને સૌથી અગત્યની વાત તે રાવણની પેલી પ્રખ્યાત લઘુશંકાનો કુંડ પણ ભેળો. આજે પણ તે બરેલો હોય છે ને નાક ફાટી નાંખે એટલો ગંધાય છે. બીજું ઘણું ભેળું હશે, પણ આજે તે ચાક નથી. હા, આ પ્રદેશની ખાસિયત તો કહેવી ભૂલી જ ગયો. ઘર ગરીબનું હોય કે તવંગરનું, જમીન તો ગારાની, પણ કાળા આરસપહાણ જેવી સખત અને ચકચકતી જ હોય. સાચો જ, અંદર મોડું દેખાય! ગરમીના દિવસોમાં ખપોરે કંઈ પણ પાથર્યા વગર માણસ એ ગારાની છા પર સુખેથી સૂઈ શકે. વખતોવખત આ જમીન છાણ ને મેશ લેળવી તેનાથી લીપવામાં આવે છે. પણ આ લીપણ હાથ વડે થાય નહિ. સોપારીના ઝાડ પર એક બીંડનું પૂંડું તૈયાર થાય છે. તે વડે જમીન ઘસી

ધસીને આપવામાં આવે છે. આ પૂઠાને ત્યાંની
ભાષામાં 'પોવલી' કહે છે.

ગોકર્ણથી પાછા આવતાં તદ્દી સુધી ઠરિયાવાટે
વાફર અથવા સ્ટીમલૉચમાં બેસીને જવાનો વિચાર
રાખેલો. મોસમનું તોફાન શરૂ થવાને બહુ જ થોડા
દિવસ હતા. આઠ દિવસ પછી આગબોટો પણ બંધ
થવાની હતી. એટલે પાછા જનાર યાત્રાળુઓની
લીડ પાર વગરની હતી. તદ્દી બંદરેથી ચડનાર
લોકોને સ્ટીમરમાં જગ્યા મળે કે નહિ એની જ શંકા
હતી. એટલા માટે જ અમે સ્ટીમલૉચમાં બેસી
સ્ટીમર સુધી વહેલા પહોંચવાનું પસંદ કર્યું હતું.

ગોકર્ણનું બંદર કંઈ ખાંધેલું નથી. કાંઠેથી છાતી
જેટલા પાણી સુધી તો ચાલીને જવું પડતું. ત્યાં
એક હોડીમાં બેસી સ્ટીમલૉચ સુધી જવું પડતું.
જીવાન લોકો હોડી સુધી ચાલતા જાય. ખેરાંછોકરાં
તો ફૂલીની ખાંધે બેસી અથવા બે ફૂલીના હાથની
પાલખી બનાવી તેના પર બેસી જાય.

શરૂઆતમાં જ એક અપશુકન થયા. એક
ગરીબ ડોશી ખૂબ સ્થૂળ હતી. પણ બે ફૂલી
કરવા જેટલા પૈસા એની પાસે નહોતા. એણે એક
ફૂલીને સહેજ વધારે મંજૂરી આપવાની લાલચ બતાવી
પોતાને ખાંધે ઉપાડી જવાનું કબૂલ કરાવ્યું. પેલો
લોકો હતો દુખખો. એ કાંઠે બેઠો. વિધવા ડોશી

એને ખંધાલે સવાર થઈ. પણ ફૂલી ઊઠવા બધું છે ત્યાં તો ખંને તોલ ગુમાવી ગબડી પડ્યાં. એટલામાં એક અદેખા મોળએ દોડતા આવી ખંનેને કૃતાર્થ કર્યા.

ખોટ લગભગ છેલ્લી હોવાથી ગોકર્ણમાં પણ યાત્રીઓ ઘણા હતા. તે ખંધા સ્ટીમલોચમાં કેમ માય? એટલે સો માણસો બેસી શકે એવડો મોટો એક પડાવ, એટલે કે હોડી, સ્ટીમલોચની પાછળ ખાંધી દેવામાં આવી હતી, અને એની પાછળ કસ્ટમ ખાતાના એક અમલદારની સફેદ હોડી ખાંધવામાં આવી હતી. ખાનગી હોડીઓનાં હલેસાં કડછી જેવાં ગોળ હોય છે, જ્યારે કસ્ટમવાળાઓનાં હલેસાં કિકેટ ખેંટ જેવાં લાંબાંલાંખાં ને ચપટાં હોય છે.

અમારો સંઘ સવેળા ઉપડ્યો. એક બે માઈલ ગયા હોઇશું એટલામાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયું. પવન ભેરથી ધુધવવા લાગ્યો. ભારે ઉભાણી મળી ગઈ હોય તેમ મોળાં ભેરથી ઉછળવા લાગ્યાં. હોડીઓ ડાલવા લાગી અને સ્ટીમલોચ પરનું તાણ પણ વધવા લાગ્યું. અરે! આ શું? ટીપાં! વરસાદનાં ટીપાં! મોટાંમોટાં બોર જેવડાં ટીપાં! હવે શું થશે? મોળાં ભેરભેરથી ઉછળવા લાગ્યાં. સ્ટીમલોચ તોફાની ઘોડાની પેઠે ઉપરનીએ ફૂંદવા લાગી. પાછળની હોડીનાં રાંદનાં કરૂરૂર કરૂરૂર અવાજ કરવા લાગ્યાં. એટલામાં

સ્ટીમલૉચ અને હોડી વચ્ચે એવું તો મોડું મોળું
આવ્યું કે હોડી દેખાય જ નહિ !

હું સ્ટીમલૉચમાં બૉઈલર પાસેની પાટિયાની
ઝોટલી પર બેઠો હતો. અમારા ટંકેલને બનતી
ઉતાવળે સ્ટીમર સુધી પહોંચવું હતું. એણે
સ્ટીમલૉચ ગાંડાની પેઠે પૂરબેસમાં છોડી દીધી.
પાટિયું ગરમ થયું. હું ઢાઝવા લાગ્યો. શું કરવું
એ સૂઝે નહિ. જરા ખસવા બળે તો ‘સમુદ્રાસ્તૃપ્યન્તુ’
થવાય ! અને બેસવું તો લગભગ અશક્ય ! આ
મૂંઝવણમાંથી ભયંકર રીતે છૂટકારો મળ્યો. સમુદ્રનું
એક પ્રચંડ મોળું ચડી આવ્યું અને એણે મને
નખશિખાન્ત નવડાવી દીધો. હવે ઝોટલી ગરમ રહે
જ શાની ? પિતાશ્રી મૂંઝાયા. આઈને તો કુળદેવનું
સ્મરણ સૂઝયું : ‘મંગેશા ! મહારુદ્રા ! માયબાપા !
તૂચ આતાં આમાલા તાર.’ વરસાદ મુશળધાર પડવા
લાગ્યો. અમે સ્ટીમલૉચવાળા કંઈક સુરક્ષિત હતા.
પણ પેલા હોડીવાળાઓનું શું ! શરૂશરૂમાં તો
સ્ટીમલૉચને પાણી કાપવાનું હોવાથી તેમાં પાણી
સહેલાઈથી આવતું, જ્યારે હોડીને દરેક આવતા મોળ
પર સવાર જ થવાનું હોવાથી હોડી ગમે તેટલી ડાહ્યે
તોપણ પાણી અંદર આવતું નહિ. પણ જ્યારે પવન
અને વરસાદ વચ્ચે હરીફાઈ શરૂ થઈ અને બંનેનું
અટૂંકાત્ય વધ્યું ત્યારે એક જ મોળ સાથે અડધી

હોડી ભરાઈ જવા લાગી. મોળાં સામેથી આવે ત્યાં સુધી તો ઠીક; હોડી મોળાં પર ચડી પેલી પાર પસાર થતી. ઘડીકમાં મોળાંના શિખર પર તો ઘડીકમાં બે મોળાં વચ્ચેની ખીણમાં. ફેાકફેાકવાર એક મોળા પરથી હોડી ઢળી પડે એટલામાં જ નીચેથી નવું મોળું ઉપસી આવી હોડીને અંદર ઝીલી લેતું. આવી અણધારી હિલચાલથી અંદર બેસેલા લોકો ધડાધડ પડી જતા.

પણ હવે મોળાં ખાળુએથી અથડાવા લાગ્યાં. હોડીની અંદરનાં ખેરાંછાકરાંને તો પોક મૂકી રેવાને જ એક ધંલાજ હતો. જેટલા જવાંમદાં હતા તે બધા ડોલ, ગાગર કે ડબો જે હાથમાં આવે તે લઈ ભરીભરીને પાણી બહાર કાઢતા. ફાયર એન્જીનના પંપ એથી વધારે ઝડપથી શું કામ કરી શકે? હોડી માંડ ખાલી થઈ જાય એટલામાં એકાદ કૂર મોળું વિકટ હાસ્ય કરી ‘ધા...ડ’ હઇને હોડીના પાસા પર અથડાય અને અંદર ચડી બેસે. એ વખતની ચીસો અને કિકિયારીઓ કાનને ફાડી નાંખતી હતી, કાળજી ચીરી નાંખતી હતી. ફેાઈ યાત્રીઓ અવધૂત હતાત્રેયના ‘ધાવા’ લલકારવા લાગ્યા, તો ફેાઈ પંદરપુરના વિઠોબાને બોલાવવા લાગ્યા. ફેાઈ અંબાભવાનીની માનતા રાખે તો ફેાઈ વિઘ્નહર્તા ગણેશને બોલાવે. શરૂશરૂમાં સ્ત્રીમહોત્સવનો કમ્પાન અને ખલાસીઓ અમને સોને

ધીરજ આપતાં અને કહેતા, ‘અરે તમે ડરો છો શના? જીભેદારી અમારી છે. અમે તો એવાં કેટલાંએ તોફાને જોઈ નાંખ્યાં છે.’ પણ જોતજોતામાં મામલો એવો વધી ગયો કે કમ્પાનનું પણ મોહું ઉતરી ગયું. એ કહેવા લાગ્યો, ‘બાપુ, હવે રોયે શો લાલ? માણસને એક વાર મરવું તો છે જ. પછી તે પથારીમાં હોય કે ઘોડા ઉપર, ચિકારમાં કે દરિયામાં. તમે જીઓ છો, અમારાથી બનતું અમે કરીએ છીએ. પણ ઇન-સાનના હાથમાં છે શું? માલિક કરે તે ખરું.’ એના મોં તરફ હું તાકીને જોતો હતો. મુસાફરીએ ઉપડતાં પહેલાં જે માણસ ગાજર જેવો લાલખૂમ હતો તે હવે અળવીનાં પાન જેવો લીલોલીલો થઈ ગયો હતો !

હું એ વખતે સાવ બાળક તો હતો; પણ ગંભીર પ્રસંગે બાળક પણ પ્રસંગને સમજી શકે છે. પળેપળે હું સ્થાનબદ્ધ થતો હતો. માંડ બે હાથે ખકડીને માફે સ્થાન સાચવતો હતો. અમારો બધો સામાન એક બાજુ પર પડ્યો હતો. એનો તો બાવ જ કોણ પૂછે? પણ પૂજની બધી મૂર્તિઓ અને નાળિયેર નેતરની એક ‘સાંબળી’ (ડબ્બા)માં રાખેલાં હતાં તે હું મારી ગોઠમાં લઈને બેસતાં બૂલ્યો નહોતો. મારા મનમાં કેવા કેવા વિચારો આવતા હતા ! એ જમાનો મારી મુગ્ધ ભક્તિનો હતો. રોજ સવારે બપોળે કલાક તો માફે સજન ચાલતું. જનોઈ દીધેલી

નહિ એટલે સંધ્યાપૂજા ક્યાંથી કરાય ? છતાં પિતાશ્રી પૂજામાં એસે ત્યારે ત્યાં એસી મદદ કરવામાં ખૂબ રસ આવતો. મનમાં વિચાર આવ્યો કે આજે જો લાગ્યમાં ડૂબી જવાનું હશે તો આ દેવોની સાંભળી છાતીસરસી ચાંપીનેજ ડૂબી જઈશ. ખીલુ ક્ષણે વિચાર આવ્યો, જો આઈના દેખતાં લાગ્યમાંથી પાણીમાં ઉલ્લખી પડીશ તો આઈની શી દશા થશે ? એ વિચાર એટલો તો અસહ્ય થઈ ગયો કે શ્વાસ રૂંધાયો. છાતીમાં પથરો વાગ્યો હોય એમ દૂખવા લાગ્યું. મેં ગળગળા થઈ મનમાં જ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે જો ડૂબાડવાં જ હોય તો આઈ અને હું એકબીજાને બાથમાં લઈ ડૂબી જઈએ એટલું કરજે.

દરેક બાળકને મન એના પિતા એટલે ધૈર્યના સાગર. આજ તૂટે પણ પિતા ધીરજ ખોઈ ન એસે એવી તો બાળકને હમેશાં ખાતરી. એટલે આવો પ્રસંગ જ્યારે બને ત્યારે પિતાને પણ દિશ્મૂઠ થયેલા, બેબાકળા બનેલા બાળક જુએ છે ત્યારે તો બાળકને કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે. હું તોફાનથી એટલો ડરો નહોતો, વરસાદથી એટલો ડરો નહોતો, ‘માણસ ગંધાય, માણસ ખાઈ’ કરીને મોં વકાસીને આવતો મોજાંથી પણ એટલો ડરો નહોતો, જેટલો પિતાશ્રીનો મૂંઝાચેલો ચહેરો જોઈ અને ગળગળો અવાજ સાંભળીને ડરો.

જે તે ટ'ડેલને પૂછે, 'હવે કેટલે આબ્યા છીએ ? હવે કેટલું ખાકી છે ?' ચારે તરફ જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં વરસાદ, પવન, મોજાનું તાંડવ ! આટલો વરસાદ પડ્યો પછી આકાશ કંઈ ઉઘડ્યું જ નહિ. મેં ટ'ડેલને કરગરીને કહ્યું, 'લૅાચ જરા કિનારા તરફથી લઈ જાઓને, કે ડૂબી જઈએ તો કેટલાક તો કાંઠા સુધી તરીને જાય !' ટ'ડેલ ઉત્સાહ વગરનું હાસ્ય કરીને બોલ્યો, 'કેવો બેવફૂદ છોકરો ! કિનારાથી જેટલા દૂર છીએ તેટલા જ સુરક્ષિત છીએ. જરાક પાસે ગયા કે ખડક પર ચૂરેચૂરા થઈ જવાના. આજે તો જાણીજોઈને અમે કિનારાથી દૂર રહ્યા છીએ. સ્ટીમર સુધી પહોંચીએ એટલે કમાયા. આજે બીજે આરો નથી.'

મેં કોઈ કાળે પુષ્પ ઉંમરના લોકોને એકબીજાને વળગીને રોતાં જોયાં નહોતાં. તે દૃશ્ય આજે પેલી હોડીમાં જોયું. ત્યાં તો સ્ત્રીપુરુષો એકબીજાને બાથમાં લઈને રડારોળ કરતાં હતાં. એક બેત્રણ છોકરાંની મા બધાંને એકસામટાં બાથમાં લેવા મથતી હતી બસ, પાંચપચીસ જવાંમદ્ તનતોડ મહેનત કરી હરિયા સાથે અસમાન યુદ્ધ લડતા હતા. તોફાન એટલું તો વધી પડ્યું અને લૅાચ તથા હોડી એટલું બધી ડોલવા લાગી કે લોકો બીકના માયાં રોત બધ થયા. એક કાળી છાયા બધે ફેલાઈ. જાનમ હતા એક પેલા હોડીમાંના બહાદુરો, અને બીજા કાળ

કાળા અંગરખા પહેરેલા સ્ટીમલૉચના ખલાસીઓ. અમારો ટંકેલ હુકમ છોડતાં કોક વખતે મૂંઝાતો હતો, પણ ખલાસીઓ બરાબર એકાગ્ર થઈ વગર ભૂલ્યે, વગર મૂંઝાયે પોતપોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. કર્મયોગ શું આથી જુદો હશે ?

આખરે તકલી બંદર આગ્યું. અમે સ્ટીમરને જોઈએ તે પહેલાં જ સ્ટીમરે અમારી લૉચને જોઈ લીધી. સ્ટીમરે ભૂંગળું વગાડ્યું : ‘લોં... .. જાણે બધાંની કરુણ વાણી સાંભળી ઈશ્વરે ‘મા લે :’ની આકાશવાણી ઉચ્ચારી ! અમારી સ્ટીમલૉચે પોતાના તીણા અવાજે જવાબ વાળ્યો. સૌનાં હૈયામાં આશાના અંકુર ઊગ્યા. બધે એક જ જયજયકાર થયો.

એટલામાં જાણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોવા અને અમારાં બધાંનાં લાગ્ય સામે હારતાં પહેલાંની છેલ્લી હડત ચલાવવા ખાતર એક મોટું મોજી અમારી લૉચ ઉપર ધસી આગ્યું. મારા પિતાશ્રી બેઠા હતા ત્યાંથી પાછળ પડી ગયા. મેં એક કારમી ચીસ પાડી. અત્યાર સુધી હું રોયો નહોતો. જાણે તેનું સાટું એક જ ચીસમાં વાળવું હતું. બીજી જ ક્ષણે પિતાશ્રી બેઠા થયા અને મને છાતીસરખો ચાંપી કહ્યું, ‘કતુ, બીશ મા. મને કંઈ થયું નથી.’

અમે સ્ટીમર પાસે પહોંચી ગયા. પણ પાસે જવાની હામ કોણ લીડે ? કસ્ટમવાળી બોટ એ

લોકોએ ક્યારની છોડી હતી, કેમકે લાંચ અને મોટી હોડીના હેલા એ ખમી શકતી નહોતી. એની સલામતી તો છૂટા થવામાં જ હતી. અમારી સ્ટીમલૉચ દ્વરથી સ્ટીમરની પ્રદક્ષિણા કરી વળી, પણ કેમે કયેં પાસે આવવાનો લાગ મળે નહિ. મોજાંથી જો સ્ટીમર સાથે અથડાય તો છેક છેલ્લી ઘડીએ બધાંના બુદ્ધા બિડી જાય. આખરે ઉપરથી રાંઢવું ફેંકાયું અને ખલાસીઓ લૉચની છત ઉપર ઊભા થઈ લાંબા લાંબા વાંસ વતી સ્ટીમરની દિવાલ સાથેની અથડામણ રોકવા લાગ્યા. મોજીું લૉચને ફેંકી દેવા જાય ત્યાં ખલાસીઓ પોતાના લાંબા લાંબા વાંસની આણીની ઢાલ બનાવી બધો માર પોતાના હાથ અને પગ પર જીરવી લે. છતાં આખરે સ્ટીમરની સીડી પર સ્ટીમલૉચની છત અથડાઈ અને કડકડકાઈને એક લાંબું પાટિયું તૂટીને સમુદ્રમાં પડ્યું.

હું પાસે જ હતો, એટલે સ્ટીમરમાં ચડવાનો પહેલો વારો મારો જ આવ્યો. ચડવાનો શાનો? જડાની પેઠે ફેંકાઈ જવાનો. ટંકેલ પોતે અને બીજો એક ખલાસી સ્ટીમલૉચમાં ઊભા રહી એક એક માણસને પકડી સ્ટીમરની સીડીને સૌથી નીચલે પગથિયે ઊભેલા ખલાસીના હાથમાં ફેંકી દે. એમાં ખાસ સાવચેતી એ રાખતા કે મોજાંની ખીણમાં લૉચ ઉતરી હોય ત્યારે તાકીને રાહ જુઓ, અને બીજી

ક્ષણે મોજાના શિખર પર લાંચ આવે અને સીડી
 સાવ પાસે આવી ગઈ હોય ત્યારે ઝટ દઈને માણસ-
 ને ફેંકી દે ! અને બાબુના ખલાસીઓ જો માણસના
 હાથ પકડી જ રાખે તો બીજી જ ક્ષણે લાંચ ખીણમાં
 ઉતરે ત્યારે માણસના ફાટીને ચીરા જ થઈ જાય !
 હું ઉપર ચડ્યો અને પાછો વળીને આઈ આવે છે
 કે નહિ તે જોવા લાગ્યો. સાવ અબજ્યા મુસલમાનને
 આઈનાં બાવડાં ઝાલતો જોઈને મને કંઈ ને કંઈ થઈ
 ગયું. પણ એ તો પ્રાણ બચાવવાનો વખત હતો.
 ત્યાં કંઈ સુવાળી લાગણીઓ કામ આવે ? જરાક
 થોભ્યા ત્યાં તો પિતાશ્રી પણ આવી ગયા. દેવોની
 ‘સાંબળી’ તો મેં ખલે લેરવી હતી. અમને ઉપર
 સારી જગ્યા શોધી બેસાડી પિતાશ્રી પાછા સામાન
 લાવવા ગયા. હું શ્રદ્ધાળુ છોકરાં ખરે, પણ તે ક્ષણે
 પિતાશ્રી પર ખરેખરી ચીડ ચડી. ખડ્યો બધો
 સામાન ! જીવ જોખમમાં નાંખવા પાછા શું કામ
 જતા હશે ? પણ તેઓ તો ત્રણ ફેરા જઈ આવ્યા.
 છેલ્લે ફેરે પાછા આવીને કહે, ‘ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરના
 પ્રસાદનું નાળિયેર પાણીમાં પડી ગયું !’ એક જ ક્ષણે
 આઈ અને હું બોલી ઊઠ્યાં. આઈએ કહ્યું, ‘અરેરે !’
 અને મેં કહ્યું, ‘એટલું જ કેની ?’

લાંચવાળા ઉતાડ્યો ચડ્યા પછી હોડીવાળાનો
 વારો આવ્યો અને તેઓ બધા ચડ્યા. ત્યાર પછી

લાંચ અને હોડી નિશાચર ભૂતોની પેઠે ચીસો પાડતી તહડીના કિનારા લાણી ગઈ અને કિનારા પર તપશ્ચર્યા કરતા બેઠેલા યાત્રાળુઓને હફતે હફતે લાવવા લાગી. તોફાન હવે કંઈકે શમ્યું તો હતું, પણ અંધારી રાત અને ઉછળતાં મોનાં વચ્ચે એ લોકોના જે હાલહવાલ થયા તેનું વણુંન કોણ કરી શકે ?

સ્ટીમર યાત્રાળુઓથી ચિંકાર ભરાઈ ગઈ. જે બોલે તે પોતાનો સામાન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાતો જ બોલે. આખરે યાત્રાળુઓ બધા આવી ગયા. મહેર માલિકની કે એકે જીવનું નુકસાન ન થયું. સ્ટીમર ઉપડી અને પછી લોકો પોતપોતાની જૂની મુસાફરીનાં આવાં જોખમનાં સ્મરણ એકબીજાને કહી આજનું દુઃખ ઓછું કરવા લાગ્યા. રાત્રે લાંબા વખત સુધી કોઈને ઊંઘ ન આવી. હું ક્યારે ઊંઘ્યો, કારવાર બંદર ક્યારે આવ્યું, અને અમે ઘેર ક્યારે પહોંચ્યાં, એમાંનું કશું આજે યાદ નથી. પણ તે દિવસનો તે તોફાનનો પ્રસંગ જાણે ગઈ કાલે જ વીત્યો હોય એવો સ્મરણપટ પર તાજો છે. સાથે જ, 'દુઃખં સત્યં સુખં મિથ્યા દુઃખં જન્તોઃ પરં ધનમ્'

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧૪

ભગવાન બુદ્ધ

૧

હિમાલયની તળેટીમાં, નેપાળની હદમાં કપિલ-
વસ્તુ કરીને એક નાનકડું રાજ્ય હતું. ત્યાં કોઈ
રાજા નહોતો. ત્યાંના શાક્ય લોકોમાં જે થોડાં
મોટાં મોટાં ઘર હતાં તે ઘરના મુરખીઓ મળીને
પોતાનું એ નાનકડું રાજ્ય ચલાવતા. આ મુરખી-
ઓને ‘રાજા’ કહેતા. રાજા શુદ્ધોદન એમાંનો એક
હતો. શુદ્ધોદનને મોટા સમ્રાટ થવાનાં ભારે કોડ
હતા.

એ રાજાની રાણી માયાદેવીએ એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો. રાજાએ જોયો એવડાબધા. એશીએ કહ્યું,
‘રાજા, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. તારો દીકરો કાં
તો આખી પૃથ્વીનો સમ્રાટ થશે, નહિ તો ધર્મ-

સમ્રાટ થશે. એને વૈરાગ સૂઝશે તો તો એ ધર્મ-
સમ્રાટ જ થશે.’

રાજાએ પૂછ્યું, ‘વૈરાગ શાથી ઉપજે છે?’
શાષ્ટા ભેરીએ કહ્યું, ‘જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને
મૃત્યુનું દુઃખ ભેવાથી.’

રાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે ત્યારે આપણે ભાવીને
મહાત કરીએ. છોકરો આ ચાર વસ્તુ ભેઈ જ ન
શકે એવી રીતે એને રાખું. ઉનાળાનો મહેલ બુદ્ધો,
શિયાળાનો બુદ્ધો, અને ચોમાસાનો વળી એથીયે
બુદ્ધો. ઘરમાં કોઈ માંદો કે ઘરડો કે દુર્મુખ નોકર
ન મળે. રાજમહેલના બગીચામાં ઝાડ પર ફરમાયેલું
ફૂલ કે પીળું પડેલું પાંદડું ન મળે. બધે સુગંધી,
સંગીત અને કાવ્યસાહિત્ય જ હોય એવી રીતે
પુત્રને રાખું.

પુત્ર ગૌતમ આ સ્થિતિમાં રહ્યો. પણ આવા
સુખથી કોઈ સુખી થતું હશે? એને તો બધી વસ્તુ
ઉપર કંટાળો ઉપજ્યો. બાળપણથી જ તે વિલક્ષણ
બુદ્ધિનો હતો, અને ઘણી વાર ઊંડા વિચારો કર્યા કરતો.
બાપે વિચાર કર્યો કે દીકરો પરણશે તો ઠેકાણે પડશે.
છોકરાએ પણ માન્યું. એક સ્વયંવરમાં જઈ પોતાનું
યુદ્ધકૌશલ્ય, બુદ્ધિકૌશલ્ય અને કળાકૌશલ્ય સિદ્ધ કરી,
આ સિદ્ધાર્થકુમાર, સુંદર યશોધરાને પરણી ઘેર લઈ
આવ્યો. બાપને થયું કે હવે દીકરો વિલાસમાં ડૂબી

જશે. પણ દીકરો તો વિચારમાં જ ડૂબી ગયો. તેને થવા લાગ્યું કે આ દુનિયા છે શું? જે આસપાસ છે તે બધું પોણું પોણું લાગે છે. દીકરાએ બાપ પાસે માગણી કરી કે મારે સાચી દુનિયા જોવી છે. બાપના પેટમાં ઘ્રાસ્કો પડ્યો. ના પાડે તો દીકરાને દુઃખ થાય અને એ દુઃખને લીધે કઠાય એને વૈરાગ્ય ઉપજે. અને હા પાડે તો શું થાય એ ભગવાન જાણે!

બાપે આખી નગરી શબ્દગારી અને કોઈ રોગી, વૃદ્ધ કે અશક્ત માણસ બહાર ન નીકળે એવો ઠંઠેરો પીટાવ્યો. પણ દીકરાને તો સાચી દુનિયા જોવી હતી. તે બધે ફર્યો — બધું જોયું. દરવાજે આવી તેણે સારથિને ગામની બહાર રથ હાંકવાનું કહ્યું. ત્યાં તેના જોવામાં એક દૂબળો, અપંગ થઈ ગયેલો અને દુઃખથી પીડાતો વૃદ્ધ પુરુષ જોવામાં આવ્યો. એ જોઈ તેણે સારથિને પૂછ્યું, ‘છત્ર! આ શું?’ સારથિએ સમજાવ્યું, ‘મહારાજ, એ ઘરંડો છે, રોગી છે, દુઃખી છે. થોડા વખત પછી એ મરી જશે!’

‘કુમારે ફરી પૂછ્યું, ‘કેમ એમ?’

‘છત્ર બોલ્યો, ‘મહારાજ એ સંસારનો નિયમ છે. જેટલા જન્મે છે તે સહુને રોગ, દુઃખ, ઘડપણને મરણ આવવાનાં જ. એ એટલું છે. સારા સંસારની એ જ કથા થવાની.’

‘અને શું એનું કંઈ જ ઝોસડ નથી?’ કુમારે પૂછ્યું.

કુમારના અંતરમાં જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ અને મરણનું આ દર્શન તીરની પેઠે લોંકાયું. નાનપણથી જ આ વસ્તુઓ તે જોત તો આપણી પેઠે આ કુમારનું હૈયું પણ રીડું થઈ જત. પણ આજ સુધી કદી ન જોયેલું એકાએક જોયું તેથી તે કુમારહૃદયને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તે ક્ષણે જ એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો, ‘આ દુઃખની અંદર રહેવું એમાં પુરુષાર્થ નથી. આખો જનસમાજ દુઃખમાં ડૂબેલો છે, એનું કંઈક ઝોસડ તો હોવું જ જોઈએ. અને તે હું શોધી કાઢવાનો જ. અરે, જ્યારે આખો દેશ આવા દારુણ દુઃખમાં તવાઈ રહ્યો છે ત્યારે વળી મોજશોખ શા? સ્ત્રી સાથેનો પ્રણય શો? દીકરાનો મોહ શો? (કુમારને એટલામાં એક દીકરો પણ થયો હતો.) જેનો હું ઉદ્ધાર ન કરી શકું તેનો હું ઉપલોગ કેમ કરીને કરું? મેં મારાં આ ૨૭ વર્ષ એણે જ ગુમાવ્યાં.’

કુમારના હૃદયમાં વૈરાગે પ્રવેશ કર્યો અને એણે ધરનો, રાજ્યનો, સ્ત્રી યશોધરા અને પુત્ર રાહુલનો ત્યાગ કર્યો. પિતા રૈતા હતા, માતા માયાદેવી તો એના જન્મ પછી સાતમે દિવસે જ મરી ગઈ હતી. સાવકી મા મહાપ્રજાપતિ (જે એની માશી પણ

થતી હતી) એણે તો રાઈ રાઈને આકંઠ કર્યું. પણ કુમાર તો ઘર છોડીને ગયો એ ગયો જ.

અનોઆ નદીને કિનારે આવી કુમારે માથાના લાંબાલાંબા સુંઠર વાળ ઉતારી નાંખ્યા, રેશમનાં સુંવાળાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો ફેંકી દીધાં. પોતાના પ્રિય ઘોડા કંથકની વઢાય દીધી અને મહા-અભિનિબંધ કર્યું.

પહેલવહેલી ભિક્ષા માગી ત્યારે રાતના વાસી અને સાવ સૂકા ભાખરીના કકડા કેમે કરી ગળા નીચે ઉતરે જ નહિ. રાજવી ભવન અને તપસ્વી ભવન વચ્ચે હારુણ ચુદ્ધ ચાલ્યું. પણ એક ક્ષણમાં જ તે પતી ગયું. ત્યાર પછી કોઈ કાળે આ સુસ્કેલી નદી નહિ.

ગુરુની શોધમાં અનેક દિવસો ગાળ્યા. એ વખતના સમાજમાંથી અને શાસ્ત્રોમાંથી જેટલું મેળવી શકાય તેટલું મેળવી લીધું, કેળવી શકાય તેટલું કેળવી લીધું. છતાં શાંતિ ન મળી. દુનિયાને શાંતિ પમાડાય એવું ઓસઠ હાથ ન આવ્યું. જાતજાતના યોગ આઠ્યા, દેહદંડન કર્યું, પણ કંઈ પત્તો ન આધો.

આખરે બિહારના ધન્ય પ્રદેશમાં, નિરંજરા નદીને કાંઠે તે અનશન વ્રત લઈને બેઠા. મગજમાં વિચાર તો લઠ્ઠીની પેઠે સળગતા હતા. અશુદ્ધ

વિચારે, અળી જવા લાગ્યા, હુનિયાનું રહસ્ય પીગળવા લાગ્યું, અને તપસ્વીની ખાતરી થઈ કે હવે પછીથી યાત્રા — અનુભવની યાત્રા આમ કાય-કલેશથી, દેહને દુઃખ દેવાથી થવાની નથી, પણ સુખ અને દુઃખ છોડીને વચમાં જે સમાન સ્થિતિ રહે છે તે ધારણ કરવાથી જ આગળ વધાય એમ છે.

તપસ્વીએ ફરી આહાર શરૂ કર્યો. આસપાસ લેગા થયેલા સાધકોએ જાણ્યું કે તપસ્વી હાર્યો, મોળો પડ્યો. હવે એની સાથે રહેવામાં માલ નથી. સૌ એને છોડી ચાલ્યા ગયા. પણ તપસ્વી તો આગળ ધપ્યે જ જતો હતો.

આખરે છેલ્લી ઘડી આવી. મહાયુદ્ધ જામ્યું. મનુષ્યજાતિના શત્રુ, હૃદયસ્વામીના હરીફ અને કુટિલ તર્કના આદ્ય શુરુ એવા ‘મારે’ પોતાની અધી દસ પ્રકારની સેના આ દયામય વિશ્વખંધુ ઉપર છોડી.

અહોભાગ્ય મનુષ્યજાતિનું કે આખરે, વૈશાખી પુનમની એ રાત્રે ‘માર’નો પ્રસાવ થયો અને સિદ્ધાર્થ ખરેખર સિદ્ધાર્થ થઈ ગયા — બુદ્ધ બની ગયા.

૨

જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે જ હુનિયાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. જે પોતે જાણ્યો હોય એ જ હુનિયાને જગાડે. બુદ્ધ એટલે જાણેલો. જે ક્ષણે

સિદ્ધાંત 'મારજિત' થયા તે જ ક્ષણે આખા વિશ્વનું
રહસ્ય તેમની દષ્ટિ આગળ ખુલ્લું થયું અને તે
લોકજિત થવાને લાયક થયા.

તેમણે જોઈ લીધું કે આપણે દેહધારી છીએ
એટલે દરજ્જે કુદરતના નિયમને વશ છીએ જ.
કુદરતનું દુઃખ ટાળી ન શકાય એવું ભલે હોય, પણ
તે ભારે નથી. જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, પ્રિય
વસ્તુનો વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો સંયોગ એ તો
હમેશાં ચાલવાનાં જ. વિવેકથી એનું સ્વરૂપ સમજી
લઈએ તો એનું દુઃખ મોટું પડે છે. દુનિયાનું
મોટામાં મોટું દુઃખ તો આપણે પોતે જ ઊભું કરીએ
છીએ. આપણી કેઈ કાળે છીપે નહિ એવી તૃષ્ણા
જ આપણને દુઃખમાં ડૂબાડે છે, અને અનંત કાળ
સુધી દુઃખરસમાં આપણને નાંખી આપણા આખા
જીવનનું ઠડવું અથાણું કરી નાંખે છે.

આ તૃષ્ણા મરે નહિ ત્યાં સુધી આપણા
દુઃખનો અંત નથી. અને એ તૃષ્ણા મરી ગઈ એટલે
દુઃખનું કંઈ કારણ નથી, પછી જે સ્થિતિ રહે છે
એ જ આપણો વારસો. એ સ્થિતિ કેવી હશે એની
ચર્ચા આજે શા માટે? રોગ મરી ગયા પછી શું
થશે? શું થવાનું હતું? કહ્યાણ જ.

એ સ્થિતિનું નામ તે નિર્વાણ. મુક્ત થયેલા
પ્રધા જીવોનું એ જ ધામ.

પણ આ જ્ઞાન સાંભળશે કોણ? આ ઓસડ દેશે કોણ? આ પંથે ચાલશે કોણ? આખી દુનિયા તૃષ્ણાની પાછળ પડી છે. તૃષ્ણાનો નાચ ચાલ્યાં જ કરવાનો. અરેરે, ત્યારે શું કાંઈનો ઉદ્ધાર થવાનો જ નથી? આટલી મહેનતે મેળવેલું ઓસડ શું એળે જ જવાનું?

તે કરુણામૂર્તિએ ફરી વિચાર કર્યો. પ્રસન્ન હૃદયમાંથી જવાબ મળ્યો, ‘જેઓ શુભ, સંસ્કારી છે તેમના પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ રાખીએ; જેઓ વૈભવશાળી છે તેમના તરફ મુહિતા કેળવીએ, એટલે કે તેમનું સુખ ભોંઈ રાણ થઈએ; જેઓ દુઃખી અથવા દુઃસ્થિત છે તેમનો કંટાળો કે તિરસ્કાર નહિ કરતાં તેમના તરફ કરુણા ભાવ રાખીએ; અને જેઓ દુષ્ટ વૃત્તિવાળા છે, જેઓ જ્યાંત્યાં દ્રોહ જ ફેલાવે છે ને અકારણ વૈર રાખે છે તેમના પ્રત્યે કાંઈ નહિ તો ઉપેક્ષા ભાવ રાખીએ તો આખી દુનિયામાં વિજય જ છે.’

આ ચાર વૃત્તિ તે જ બ્રહ્માનાં ચાર મુખ. આ ચાર મુખમાં જ ચારે વેદ સમાયેલા છે. એમ ભોંઈ બુદ્ધ ભગવાન દુનિયાની સેવા કરવા ઉપડ્યા, અને ધર્મચક્ર ફરવા લાગ્યું.

૩

જેમની પાસેથી કરજે કાઢીને આટલું જ્ઞાન મેળવ્યું તેમના બોલમાંથી પ્રથમ મુક્ત થવું ભોંઈએ,

પૈલા શિષ્યો જેમણે ખુદ ભગવાનને આહાર કરતાં જોઈ તેમનો ત્યાગ કયો હતો તેમની પાસે પ્રથમ તેઓ ગયા. પછી તો શું? ઠરેક દુઃખી માણસ તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણો આવ્યા અને હજારો આવ્યા, જોગી આવ્યા અને જાતિ આવ્યા, શ્રીમંત આવ્યા અને દરિદ્રીઓ આવ્યા; જેમની પાસે હજારો શિષ્યો હતા એવા અભિમાની ગુરુઓ આવ્યા, અને જેમની પાછળ પોતાનું મન કે શરીર પણ ન ચાલે તેવા દુખીઓ પણ આવ્યા.

સંઘ વધ્યો અને સંઘની સેવા કરનાર ગૃહસ્થો પણ વધ્યા. મોટા મોટા વિહાર બંધાયા, મોટામોટા રાજાઓ ખુદ ભગવાનની સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા, અને પ્રજાના આગેવાનો પણ તેમની પાસે ઉત્તતિના મંત્ર સાંભળવા હાજર થવા લાગ્યા. યજ્ઞ, ગંધર્વ, કિન્નર સૌને નિર્વાણનો રસ્તો મળ્યો, અને ધર્મચક્ર પૂરે જોસમાં ફરવા લાગ્યું.

૪

ખિચારી યથોધરાનું શું થયું હશે? રાહુલને કેણુ લાડ લડાવતું હશે? રાજા શુદ્ધોદનને ખીજો દીકરો થયો હતો, પણ સિદ્ધાર્થને તે કેમ લાગી શકે? એણે પોતાના દીકરાની કીર્તિ સાંભળી તેને બોલાવવા એક દૂત મોકલ્યો. પણ એ પાછો જાય જ શાનો? એ દૂત તો શિષ્ય બની સંઘમાં દાખલ

થઈ ગયો. બીજો દૂત ગયો, તેની પણ એ જ દશા. હવે ત્રીજું કોણ જાય? આખરે વૃદ્ધ અમાત્ય ગયા. ભગવાનના સત્સંગનો એક વરસનો આનંદ અનુભવ્યા પછી તેને રાજાનું કહેણ યાદ આવ્યું, અને એ બુદ્ધ ભગવાનને પિતાને ત્યાં લઈ ગયો. બુદ્ધ ચિરવિધુરા યશોધરા, બાળક રાહુલ અને વૃદ્ધ શુદ્ધોદ્ધન બધાંને ઉપદેશ આપ્યો, અને લિક્ષાએ ઉપડયા. કેટલી શરમ, કેટલી નામોશી, કે રાજાનો દીકરો શેરીએ શેરીએ લિક્ષા માગવા જાય છે! રાજાએ કહ્યું, ‘દીકરા, આપણી કુળપરંપરામાં લિક્ષા નથી.’ દીકરો કહે, ‘રાજા, તમારી કુળપરંપરા જુદી છે. મારી કુળપરંપરા બોધિસત્ત્વોની છે. તેઓ હમેશાં ગરીબો સાથે રહેતા આવ્યા છે, અને ગરીબોએ જ સ્વેચ્છાથી આપેલું અન્ન ખાતા આવ્યા છે.’

૫

મહાપ્રજાપતિએ વિચાર કર્યો કે બહેન તો દીકરાને જન્મ આપી મરી ગઈ. તે દિવસથી સિદ્ધાર્થને મેં ઉછેર્યો. આજે એ જ દીકરો દુનિયાનો ઉદ્ધારક બન્યો છે. હું કેમ એની પાસે જઈ દીક્ષા ન લઈ શકું? શાક્યકુળની ઘણી રાજકન્યાઓ મહાપ્રજાપતિ સાથે બુદ્ધ ભગવાનને મળવા ઉપડી. મુસાફરીનાં કપટો વેઠતાં તેમના પગ સૂજી ગયા. તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને વિનંતી કરી કે અમને પણ સંઘમાં

સ્થાન આપો. ભગવાને કહ્યું, 'તે ન બને. મારો સંઘ બગડી જશે.' સ્ત્રીઓમાં ભારે નિરાશા ફેલાઈ, એટલે બુદ્ધ ભગવાનના પ્રિય શિષ્ય અને સેવક આનંદે પૂછ્યું, 'ત્યારે શું ભગવન્, સ્ત્રીઓને માટે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર અશક્ય છે?' બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું, 'એમ નથી. તેઓ પણ નિર્વાણનાં સરખાં જ અધિકારી છે, તેમને પણ ધર્મ જાણવાની બુદ્ધિ છે.' આખરે બુદ્ધ ભગવાને સ્ત્રીઓ માટે એક નોખો સંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘમાં પણ અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને અધિકારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ.

આયુષ્યનાં એંશી વર્ષ સુધી ધર્મનો ઉપદેશ કરી, કુશીનારા નામના સ્થાન પર તેમણે પોતાનો પવિત્ર ઢેહ છોડ્યો. ધીમેધીમે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પૃથ્વી પર ફેલાવા લાગ્યો. પાટલિપુત્રના મહાન રાજા અશોકવર્ધને બૌદ્ધ ધર્મોપદેશકોને દેશદેશાંતરમાં મોકલી તથાગત (બુદ્ધ ભગવાન)નો ઉપદેશ આખી દુનિયાને સંભળાવ્યો. આજે ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, સીલોન વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ચાલે છે. અને બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ તો દુનિયા આખીના વિચારવાન લોકોને ગળે ઉતરવા લાગ્યો છે.

અન્યજ્ઞેનાં દુઃખની કહાણી

એક અન્યજશાળામાં લણતું બાળક એક દિવસ માંડું થયું. છોકરો નાની ઉંમરનો, બુદ્ધિશાળી અને યોગ્ય તબિયતને પરિણામે મહેનતનો બહેલો આપે એવો. ઠેકઠાકો ગામથી ઘણો દૂર, હવાખાનાથી તો એથીયે વધારે દૂર. એક વિધવા માતા અને સ્વચ્છી ઉંમરનો એક ભાઈ, એ એનું કુટુંબ. હવાખાનામાં કલાકો ગાળે ત્યારે પણ ભાણે જ હાથ મળે, અને હવા મળે તે પણ બાણે અન્યત્રને માટેની. રોગ બહુ સાધારણ હતો, ફક્ત સહેજ સંભાળની જ જરૂર હતી. એક સાંજે હવા લેવા ગયેલી માતા પાછી વળતાં ઝંધારામાં બૂલી પડી અને રસ્તો શોધતી ઘેર પહોંચીને દીવો પ્રકટાવી જુઓ તો કંગાલ પથારી પર બાળકનું જીવ વગરનું શરીર પડેલું !

ખીલ સમારે રિવાજ પ્રમાણે ધરમા આંગણા ખાસે જે
તે બાળકને હાથન કરવામાં આપ્યું. તે સાંજે તે
એકલો રહેલો ભાઈ, મરેલાની કબર તરફ આંગણી
કરી પાસે બેસેલા એક પરિચિત જનને કહેતો હતો,
“આ મારો ભાઈ, પરમ દહાડે તો નિશાળે ગયો
હતો!” એ વધારે બોલી શક્યો નહિ.

* * *

અમારા લગ્નમાં એક લંગીનો છોકરો રસ્તા
સાફ કરે છે. ૮-૯ વરસનો એ બાળક બહુ
મીઠાબોલો, દેખાવડો અને સ્વચ્છ ટેવવાળો છે. બીજી
જ્ઞાતિઓના સરખી ઉંમરના બાળકો સાથે વિચાર,
વાણી અને વિવેકમાં હરીફાઈ કરી શકે. તેને એક
દિવસ પૂછવામાં આવ્યું, “તને કેટલો પગાર મળે છે ?
તું બણતો કેમ નથી ? વણવાનું કામ શીખવું છે ?”
તેના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું, “નિશાળ બહુ દૂર
યડે છે અને અમારાથી વણવાનું કામ ન થાય.
હાલ ચાર રૂપિયા મળે છે, પણ નોકરી મૂકી હઉં
તો ઉપરીઓ મારાં બાળાપને અને મને મારે અને
કેરાન કરે, કેમકે બાળવાવાળા મળતા નથી. વળી
મોઢે થઈશ ત્યારે છ રૂપિયાનો મહીનો મળશે !”

* * *

હકિયાવડના એક રેલ્વે સ્ટેશન પર ટ્રેન એક
મમસતે આવી તો મિનિટ જ સોકાબની હતી.

ઉતાડ્યો કોઈ સૂતા હતા. અને જે બેઠા હતા તેઓએ એક ગરીબ, લાચાર, અને ચિન્તાતુર દેખાતી સ્ત્રીને ઉતાવળે પગલે ઉભે ઉભે દોડતી જોઈ. પોતે અન્યજ છે એ હકીકત છૂપાવવાની કળા હજી એ લોકોનો મોટો ભાગ નથી શીખ્યો. “આ સેકંડ કલાસ છે,” “આ રીઝર્વડ છે,” “ઢંડના ડબામાં જા,” વગેરે અવાજો સાંભળતી એ બાઈ બને તેટલી હિમ્મત જાળવી રાખી આખી ગાડી ફરી વળી, અને પછી ગાડી ચાલતી જોઈ ત્યારે તેનાં આંસુઓ ન રોકાયાં. ચાલતી ગાડીએ એક ઉતાડ્યો તેની ખૂમ સાંભળી, “ટાઢથી થરથરતી ગામડેથી ચાલતી આવી’તી. મેં ટિકીટ લીધી છે. મારો દીકરો બહુ માંદો છે તેને મળવા—”

*

*

*

“અમને ગરીબોને વગરઅપરાધે ગામબહાર કાઢ્યાં છે અને અમારી ફરિયાદ કોઈ સાંભળતું નથી. અમારાં માણસો દુઃખી થઈને ગામ છોડી જાય છે. અમારાં બૂપડાંઓનાં લાકડાં દર વરસે ઉઘાઈ ખાઈ જાય છે અને અમારા સૂતરમાં અને લોટમાં પણ આવી પડે છે. રાત્રે એકલા ઘેર નથી અવાતું. પાઈ પાઈની ચીજ માટે ગામમાં જવું પડે. ચોરી કે લૂંટ થાય તેની સામે કંઈ ન બને. દવા વગર માણસો હેરાન થાય, કોલેરામાં અને ઇન્ફલ્યુએન્સામાં

૨૫-૫૦ માણસો મરી જાય તોપણ કોઈ તપાસ ન લે. અમારી જૂની જગ્યા ગામને છેડે એમ ને એમ પડી છે. અમને ત્યાં રહેવાની, ઘર બાંધવાની રજા આપો. ઈશ્વર તમારું સાફ કરશે.” આ લાવનગર જેવા શહેરના ઢંડ લોકની ફરિયાદ. અધિકારીનો છેવટનો નિર્ણય: “હું ઢંડવાડો એક ઈંચ પણ નજીક લાવવાનો નથી.”

*

*

*

આવા આર્તનાદ તો ખૂણે ખૂણેથી આવે છે અને તેમાં માણસ માણસ પાસેથી યાચી શકે તેટલી કસા ઉપરાંત વધારે જાચી માગણી નથી. જગદ્ગુરુ જ્યારે ફરી વાર “પર્વત પરનું વ્યાખ્યાન” આપશે ત્યારે આવાં વાક્યો તો તેમાં જરૂર સંલગ્નશે: “જેઓએ અન્ત્યજોને અપનાવ્યા છે તેઓને મારો આશીર્વાદ છે, કારણ કે તેઓએ અન્ત્યજ સ્વરૂપમાંયે મારો સ્વીકાર કર્યો છે;” અને “જેઓએ અન્ત્યજોના તિરસ્કારનું પાપ કર્યું છે તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, કારણ કે તેઓએ મારા બંધુઓથી મને વિખૂટો પાડ્યો.”

કપિલ ઠક્કર

૧૬

દ દ દ

હેવો, મનુષ્યો અને અસુરો ત્રણે એક જ પિતાનાં
સંતાન. બ્રહ્મપતિએ નાનપણમાં એમનું લાલનપાલન
ખૂબ કરેલું. જ્યારે તેઓ લઘુવાલ્મીકેયક થયા ત્યારે
પિતા પાસે જ, પણ શિષ્યભાવે રહેવા લાગ્યા.
તેઓએ વિદ્યાભ્યાસમાં અમુક વખત ગાળ્યો અને
શુરુની ખૂબ સેવા કરી. સામાન્ય કેળવણી પૂરી થયા
પછી હેવોએ પિતાશુર પાસે જઈને કહ્યું, 'હેવે અમને
અમારે લાયક કંઈ ખાસ શીખામણ આપો; અમને
દીક્ષા આપો.' શુરુએ તેમને મંત્ર આપ્યો: 'દ.' આ
એકાક્ષરી મંત્ર સાંભળીને તેઓ સંતુષ્ટ થયા. શુરુએ
તેમને પૂછ્યું, 'કેમ મંત્રાર્થ બરાબર સમજ્યા છે ને ?'
હેવોએ કહ્યું, 'જી હા, અમે બરાબર સમજ્યા છીએ.
આપે અમને દમન કરવાનું કહ્યું. અમે અમારી

ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીએ, સંયમ પાળીએ એ જ આપનો ઉપદેશ છે ને?' 'હા, એ જ, એ જ માત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો,' એમ સંતુષ્ટ ગુરુએ જવાબ પાળ્યો. 'તમે ખરાબર સમજ્યા છો. એ આદેશનું પાલન કરજો. તમારું લક્ષ્ય થશે.'

આપણે જાણીએ છીએ કે દેવો સ્વર્ગમાં રહે છે, અસુરાઓના નાશ જુએ છે અને અમૃત નામનું પીણું પીએ છે. આ મોજાલા દેવો ઈન્દ્રિયો વશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે, સંયમ પાળે તો જ તેમનું કલ્યાણ થાય.

દેવો પછી આવ્યા મનુષ્યો. એમણે પણ પ્રજાપતિ પાસેથી પોતાને લાયક શીખામણ માગી. એમને પણ ગુરુએ 'હ' એ જ એકાક્ષરી મંત્ર આપ્યો, મનુષ્યોએ પોતાના હોષનો વિચાર કરી તેની સામે જ આ ઉપદેશ હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કર્યું. જ્યારે ગુરુએ પૂછ્યું 'તમે ખરાબર સમજ્યા તો છો ને?' ત્યારે મનુષ્યોએ કહ્યું, 'કેમ ન સમજીએ. આપે અમને કહ્યું કે દાન કરો, લોભ ન કરો.' પ્રજાપતિ શાંત થયા. તેમણે કહ્યું, 'ખરાબર. માણસ દાન કરે, સંતોષ કેળવે, વ્યર્થ સંગ્રહ ન કરે તો જ આ જુદીપર સુખેથી રહી શકે.'

છેલ્લો વારો આવ્યો કૂર અસુરોનો. તે પણ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. તેમને પણ ખાસ દીક્ષા જોઈતી

હતી. ‘અમને કંઈક કહો,’ એમ કહેતાં વેંત શુરુએ
બણ્યું ‘હ.’

અદ્યપણુદિ અમુરો સમજશે જ એવી શુરુને
ખાતરી નહોતી. પણ અમુરોએ લણવામાં કયાશ
રાખી નહોતી. તેઓ પણ તરત સમજી ગયા કે
આપણી કઠોરતા ઉપર આ પ્રહાર છે. ‘તમે શું
સમજ્યા?’ એમ પ્રજાપતિએ પૂછ્યું. ‘હયા કરો
એ જ આપનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે ને? અમે શું એાછી
હિંસા કરીએ છીએ? અમારા ત્રાસથી ધરતી આખી
ધૂળી ઊઠે છે. હવે પછી અમે જરૂર હયા કેળવીશું.’
આનંદમાં શુરુ ઉચર્યા, ‘ધન્ય છે તમને. તમે એટલું
સમજે કે વેરથી વેર શમતું નથી, હયાથી જ શમે
છે તો તમારે બીજું શું જોઈએ છે? તમારી પાસે
પરાક્રમ છે, ઉત્સાહ છે, બુદ્ધિશક્તિ છે. બધાં
પ્રાણીઓ પ્રત્યે હૃદયમાં લાગણી રાખો એટલું જ
જરૂરનું છે.’

પ્રાચીન પ્રજાપતિની એ અદ્ભુત શીખામણ
આકાશના મેઘોએ સાંભળી. અને તે દિવસથી આજ
સુધી તેઓ ગંભીર ગર્જના કરી એ જ પ્રાચીન અને
સનાતન ઉપદેશનો અનુવાદ કરે છે: હ હ હ—હમન
કરો, હાન કરો, હયા કરો.

જિનું સ્વરૂપ જાણનાર તે જિજ્ઞાસુના જેવો. આમ
મહાપાલને કહ્યું. મહાપાલે કહ્યું, “તેણે મને કહ્યું
કે તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.
તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.
તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.
તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.
તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.
તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું. તેણે મને કહ્યું.”

દેવી કંઈ તમારા ધરની ચાકરડી નથી.

લીલાધર એક મોટો નામાંકિત ગવેયો હતો.
ગાયન, વાદન અને નર્તનની અંદર આસપાસ સો
સો માધવિમાં તેની બેડ નહોતી. રામદેવ મહારાજને
મહા સુશીલતા એની પ્રીતિ સંપાદન કરી અને એને
મોતીના હરખારમાં લાવીને રાખ્યો. રામદેવ લડાઈમાં
મર્યા પછી વૃદ્ધ લીલાધર રામદેવના પાટવી કુંવર
મહનપાલના હરખારમાં રોજ ગાયન, વાદન અને
નર્તન ચલાવતો.

મહનપાલને સંગીતનો એટલો પ્રેમ થોડો
નહોતો. એક દિવસ સરખેસરખા હોસ્તોની ટાળી
મળી અને એ હોસ્તોએ મહનપાલને લીલાધરનું ગાયન
સંભળાવવા આગ્રહ કર્યો. મહનપાલે હોસ્તોને રાજી
કરવા લીલાધરને બોલાવ્યો અને કહ્યું, “હસ્તાહલ,
ચિત્રાક ભેરવી કે સારંગ થવા લો.” લીલાધરે નમ્રતા-
પૂર્વક કહ્યું, “બાપુ, અત્યારે ભેરવી કે સારંગ એકેને

સમય નથી.” મહનપાલનો મિલજ ગયો. એણે અવાજમાં જરા અધિકારની છટા લાવીને કહ્યું, “એ તમારે જોવાનું નથી. અમે કહીએ છીએ ને! તમે તમારે ગાઓ.” વૃદ્ધ લીલાધરની દશા સૂડી વચ્ચે સોપારીના જેવી થઈ. રાજા રામદેવરાજે પોતાનું અનેક વાર કેટલું સન્માન કરેલું, અનેક મુશ્કેલીને પ્રસંગે કેટલા ઉપકાર કરેલા એ આ નિમકહલાલ સેવકની સામે આવીને ખડા થયા, અને તેને મનમાં થયું કે એ જ રામદેવરાજના કુંવરને ના પાશુ કેમ પાડી શકાય ?

પણ મહારાજાની ગાદીને માટે આ સ્વામિભક્ત સેવકને ઘણું અભિમાન હતું અને રામદેવરાજને સ્વતંત્રતા કેટલી પહોળી હતી એ પણ તે જાણતો હતો. પ્રાણ ગયો ત્યાં સુધી રામદેવરાજે કોઈના અડિયા તરીકે પોતાને ગણાવા દીધો નહોતો.

એક અડધી ઘડીની અંદર આ વિચારો લીલાધરના મનમાં આવી ગયા. તેણે તરત જ પોતાના હાથમાંની સારંગી હળવે રહીને જમીન પર સૂવાડી દીધી અને ભરહરખારમાં તે ઊભો રહ્યો. ઘટપણને લીધે કે મનની અંદર અચોક્કસ ખળભળાટથી એના પગ થરથર કંપતા હતા. અંતર અવાજથી તે બોલ્યો, “ભગવાન, ધ્યાન દઈને મારાં વચન સાંભળજો. કોઈને આજીવે સંકેત એ માણસને મરતું નથી ભયભાગમવું ન જોઈએ.

પણ આપ તો હબરોના પાલક રહ્યા અને મેં આપનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે, એટલે જે આપ કરમાવો તે મારે શિરને સાટે છે. મહારાજાની મોજ આવે ત્યારે પોતાની મરણ નામરણ ન જોતાં ગાવાની આ ઠાસની ફરજ છે એ ખરું, પણ મહારાજાનું ફરમાન થાય એટલા માટે ફાવે તે વખતે ફાવે તે રાગ ગાવાનું નહિ બને. જે સરસ્વતીની હું આરાધના કરું છું એ કાંઈ હબૂરના ઘરની આકરડી નથી. તેની અવજા કરવાથી તેનો શાપ જેમ મારા ઉપર ઉતરશે તેમ હબૂરને પણ નહશે. મહારાજ, હું આપની રજા લઉં છું. મને મારું કરશો. એટલું કહેતો બહિં છું કે આજથી પીળા કોઇની સાથે આ દેહે ગાયન નહિ ગાઉં; મને ગાદીનું પૂરું અભિમાન છે.”

ડાસો કાશીની બત્રાએ ચાલ્યો ગયો. “કોઈને આશરે રહેલું કોઈને ગમે જ નહિ—અથવા ગમવું ન જોઈએ. મને ગાદી માટે અભિમાન છે,” એ લીલાધરના છેવટલા શબ્દો મહનપાલના ઉપર કેવળ સ્પર્શક ચોટી ગયા, તે કેવો અસ્વસ્થ બની ગયો, અને એક વરસની અંકર તૈયારી કરીને શત્રુને હરાવી ‘અકિયા’ પહોંતો સધ તેણે કેવો ઘોષ નાંખ્યો એ કહેવાની જરૂર નથી. નાનાં અને મોટાં સૌમાં લીલાધરના જેવી વૃત્તિ બગૃત થાય તો એક વર્ષમાં સર્વત્ર સ્વોદય જોઈ શકીએ.

The above information was obtained from the records of the
 Bureau of Prisons, Department of Justice, Washington, D.C.
 and is being furnished to you for your information.
 Very truly yours,
 Director

१८
शान्तिदास

ચરોતરમાં મહેમદાવાદથી પાંચ સાત ગાઉ ઉપર
પાટીદારની વસ્તીનું એક જૂનું ગામ છે. મૂળ એ
ગામ નરવાનું હતું, પણ પચાસ ચોણોસો વરસથી
નરવો તૂટ્યો છે, ને નવી સરવે પ્રમાણે ખાતાબંધી
વહીવટ ચાલે છે.

ગામમાં ઉજળિયાત વસ્તી સારી છે; આશરે
અસો ઘર પાટીદારનાં છે. બીજાં વાણિયા, બ્રાહ્મણ
તથા વસવાયાનાં છે. ગામના લોક મહેનતુ
સંપીલા છે. ગામમાં ઘણું ઠેવું નથી. શાહુકાર
વાણિયા ધીરધાર કરતાં વેપારનો વધો વધારે કરે
છે. ગામનો એરો રેયતે બાંધેલો મોટો વિશાળ
છે, હિન્દુઓનું મંદિર પણ સાફ છે, મે જ્યેઠ
ધર્મશાળામાં વટેમાળું તથા સાધુસંત ઉતરે છે, તેથી
ઠેક ઠાનમ લગી ગામની આબરૂ પણ સારી છે.

કણુળીની વસ્તીમાં મોટું ને મોભાવાળું ઘર
 શાન્તિદાસ પાટીદારનું છે. તેમના બાપને સાત દીકરા
 હતા. તે બધા હાલ જુદા જુદા રહે છે. સાતે
 દીકરાને વાડીવસ્તાર સારો થયો છે. શાન્તિદાસને
 છ દીકરા છે; તેમાંના મોટા પાંચ ધંધે વળગી ગયા
 છે, પણ નાનો બીખારીદાસ હાલ નોકરી જોળે છે.
 આશરે હશેક વરસ ઉપર શાન્તિદાસની વહુના
 મનમાં એમ આવ્યું કે મારા છ દીકરામાંથી નાનો
 દીકરો અંગ્રેજી ભણે ને સરકારી નોકરીએ વળગે તો
 કેવું સાફ ! વખતે ટોપીવાળાની મહેરબાની થાય, તો
 ચડતાં ચડતાં એ તો કુમાવીસદાર થઈ જાય, ને
 આપણે ઘેર આખા પરગણાની હાકેમી આવે.
 શાન્તિદાસના મનને આ વાત લાવી નહિ. હાલ
 અઠારે વરણ અંગ્રેજી લણતર ભણવા માંડે છે, તેમાં
 ઘણા અધવચ મૂકી દે છે, ને થોડા જ ઠેઠ લખી
 પહોંચે છે. વળી જે થોડા ભણી ઉતરે છે તેમને
 બધાને કુમાવીસદારી મળતી નથી, એ વાત શાન્તિદાસ
 સારી પેઠે સમજતા હતા. પણ છોકરો છેલ્લા
 જોળાનો હતો, ને આટલી ઉમ્મરે ઘરનાં ખેરને
 નાણુશ કરવાં એ પણ ઠીક નહિ, એમ એમણે
 વિચાર્યું. વળી એમના હૈયામાં એમ પણ ખરું કે
 પરમેશ્વરને કરવું હોય ને છોકરાનું નસીબ ઉધડે તો
 છોકરાની માના કાંઈ પૂરા પડે ને ઘડપણમાં આપણા

સુખમાં મણા ન રહે. એટલે પહેલાં તે જરા એમણે
 ખેરાંતું કહ્યું. મણકાર્યું ન ગણકાર્યું એમ કહ્યું; પણ
 છોકરાની માએ એ વાતની કેડ મૂકી નહિ, તેથી
 હાલીને અંતે તે હા લણ્યા. સાફ મુદ્દત બેઠાને
 અંગ્રેજી લણાવવા બીખારીદાસને અમદાવાદ મદાય
 કર્યા. અંગ્રેજી વિદ્યા લણવી સહેલી નથી. તેમાં
 વળી સરકારના કાયદા, વળી તેમાં ધોરણ ને ફોરણ,
 ને પરીક્ષાઓ, તેથી લણતાં લણતાં ઘણા હતામ
 લાગ્યા, તેથી કોઈ કોઈ વાર શાન્તિદાસને અકળામણ
 પણ આવે. હર માસે ખાધાખાઈ તથા શીના હથ-
 ખાર રૂપિયા અમદાવાદ મોકલવા પડે તે મોટા
 કળીલાદાર આદમીને બારે પડતા. પણ વસ્ત બીધું
 તે પૂરું કરવું; હવે અધુરું લણતર મૂકવાથી કાંઈ
 લહાણ નથી એમ સમજી તે કાંઈ બોલતા નહોતા.
 અંતે સાતે વરસે બીખારીદાસ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ
 થયો; તેની ખખર આવતાં શાન્તિદાસને ઘણું સાફ
 લાગ્યું, ને છોકરાની મા તેથી વધારે હરખાયાં, ને કહે
 કે “હું કહેતી નહોતી કે મારો બીખો નામ કાલશે ?
 કાંઈ પૈસા ઉમાર્યે કામ થાય ? જ્યારે મૂળાનાં પતીકાં
 જેવા ખચ્યાં છે, ત્યારે મારો છોકરો નાગરન્ય છોકરાને
 ટક્કર મારે તેવો થયો છે.”

એ પ્રમાણે બીખારી મા સૌ આગળ મૂકાય,
 બીખારી પરીક્ષા ઉતર્યાના સમયનાર આવ્યા એટલે

તેમણે ગામમાં ગેલ વહેંચે, માતાને વધામણાં દીધાં; ને ચેર નેવેલ કર્યા; પ્રાદાણ તથા સગાંજનેહીઓને જમાડ્યા; અને સૌ આશરાગતિયાને પણ સતોખ્યા. લીજો ગામમાં આવ્યો ત્યારે ગામના સૌ લોક તેને ભોલાવવા આવ્યા. તેઓ શાન્તિદાસને કહે કે “હવે બાપા, અધુર ન રાખશો; હવે તો લીખારીદાસને મુંબઈ મોકલો. એ પૈસા હેવું થશે તો બરખાજરીનો રોટલો ખાઈ પેટે પાટા વાળી દેવાશે; પણ હવે તો એને મુંબઈ મોકલો.”

એમ બધા ઘણો આગ્રહ કરીને કહેવા લાગ્યા. શાન્તિદાસ ખાતા પીતા ગૃહસ્થ હતા. તેમની ખેતી મોટી હતી તથા ઠારદાંખર મસ હતાં, ને દાણાદુધી પણ ઘણું રાખતા. પણ નગદ પૈસાનું બહુ ઝેર એમની પાસે નહોતું, એટલે મુંબઈ મોકલવાનું તેમનું મન હ્યુપચુ થતું હતું. પણ છાકરાનો, તેની માનો તથા આમા ગામનો આગ્રહ એમ તેમણે પણ અન્તે નમતું મૂક્યું, ને લીખારીદાસને મુંબઈ લખવા રાખવામાં વિચાર નહીં કર્યો. ને ખરથ સાડ ગામના શાહુધર જનમાળીદાસને ત્યાંથી પ્રથમ રૂપિયા સોનો ઉપાડ કર્યો. બહાવ ખતા પહેલાં લીખારીદાસને ઠારે બોલાવીને કહ્યું, “લાઈ, મારી પાસે પૈસા નથી; મુંબઈ તો ઈંદ્રપુરી જેવું છે, ત્યાં લાતલાતની નજીસો મળે છે, તરેલ તરેલના ચોખ ત્યાં મળે મળે છે; માટે તું

એ નીતિથી રહી નીચું માથું ઘાલી અભ્યાસમાં જ
મન રાખવાનું કબૂલ કરે તો હું મોકલું, નહિ તો
ખર્ચ વેઠવાનું માંડે ગળું નથી, માટે એ વિચાર
આપણે માંડી વાળો.”

લીખાએ પોતાના બાપને પગે હાથ મૂકીને કહ્યું
કે “ભા, હું એક પાઈ પણ નકામી નહિ ખરચું.
અઢાર વરસનો થયો ને શું હું સમજતો નથી કે
આપણા ઓરડામાં શું છે ને શું નથી ?”

સરકારી કૉલેજ ઉઘડતાં લીખારીદાસ મુંબઈ જઈ
તેમાં દાખલ થયા, ને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. થોડા દહાડા
તો બાપની શીખામણ ને પોતાનું વચન હૃદયમાં રાખી
લીખારીદાસે ખૂબ મહેનત કરી. પછી ત્યાં જૂના થતા
ગયા ને છોકરાઓનો સહવાસ વધવા માંડ્યો. ત્યાંના
પારસીના છોકરાઓના ચળકતા ખૂટ એઈ એમના મનમાં
વારંવાર એમ થતું કે, આપણે એવા ખૂટ હોય તો
કેવું સાડું ! એવા મનના ઉછાળા ઉપરાઉપરી થાય, ને
લીખારીદાસ તેને દાબી દે; પણ વળી પાછું ફરીફરીને
ખૂટનું મન થાય. એમ કરતાં કરતાં કેટલાક દહાડા
વહી ગયા. પણ એવટે લીખારીદાસનું મન ચોક્કસ
રહ્યું નહિ. તેમણે વિચાર કર્યો કે આપણે વરસે
દહાડે ત્રણસો રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ, તેમાં ત્રણ ચાર
રૂપિયાના વિદ્યાવતી ખૂટ લેવામાં કાંઈ વધી જવાનું
નથી. બીજી ગમે તે રીતે કસર કરીશું તો એટલા

કમિયા ઉતરશે; એટલે બાપાનું મન પણ રહેશે, આપણું વચન પણ જળવાશે ને આપણાં જીવને ભાવતી વસ્તુ પણ મળશે. એમ વિચાર કરી તેણે વિલાયતી ખૂટની એક જોડ લીધી. તે પહેરીને ચમચમ કરતા ફરે, ને ખૂટ સામું જોઈ મલકાઈ મલકાઈ જાય !

ચાર મહીને કાલેજ બંધ થઈ ત્યારે લીખાભાઈ પાછા ગામે આવ્યા. સગુંવહાણું, ગામલોક, સહુ બળ્બળે ગાઉ એમને દેવા સામું આવ્યું હતું. ભાગોળે આવ્યા ત્યારે લીખાભાઈ ગાડામાંથી ઉતર્યા, પણ ઉતરતાં પહેલાં પેલા વિલાયતી ખૂટ કાઢી પહેર્યા, ને ચમચમ કરતા સૌથી આગળ ચાલ્યા. સૌ કહે, “ કેમ ભાઈ આવ્યા કે, કેમ ભાઈ આવ્યા કે ? સારા છો ? કુશળ છો ? ” ત્યારે એ હજવે રહી કહે, “ હા-હા.” ગામના છોકરા પણ એમને જોવા આવ્યા હતા, કેમકે એ ગામમાંથી મુંબઈ લણવા સાડા આ પહેલાં કોઈ ગયું નહોતું, ને લીખાભાઈ મુંબઈ જઈ આવ્યા એ મોટી નવાઈ હતી.

ગામમાં આવ્યા પછી સાંજ સવાર હવા ખાવા લીખારીદાસ નીકળે ત્યારે પેલા ખૂટ પહેરીને જાય. તે એવાને ગામના બધા જુવાનિયા નીકળે. શાન્તિ-દાસના બીજા દીકરાએના તથા દીકરીએના દીકરા

મળી આશરે મંદર વીશ હતા. થોડા દિવસ બીત્યા નહિ એટલામાં તેઓએ ચોતપોતાની મા પાસે એવા ખૂટ સારૂ કંકાસ કરવા માંડ્યો. શાન્તિદાસના ભાઈઓના ઘરમાં પણ ખૂટ વાસ્તે કલેશ થવા લાગ્યો. ગામના બીજા કણુબી વાણિયાના છોકરાઓને પણ એવા ખૂટનું મન થયું. બધા છોકરાઓનાં માઓ પોતપોતાના છોકરાઓ લણીની તાણુ કરે. પણ લાયડાઓ એ માને નહિ. એમ બધાં સારાં ઘરમાં થોડો થોડો કંકાસ પેઠો. નીતની કળકળથી લાયડાઓ ઉવટે હાયાં. એકે એકે સૌ એવા ખૂટ મંગાવવા લાગ્યા. દર ફેરે જ્યારે છૂટી પડે ત્યારે ત્યારે બીખારીદાસ મુંબઈથી પાછા આવે; ને હરવેળા જ્યારે આવે ત્યારે ગામના લોકના છોકરાની પચીસ ત્રીસ વિલાયતી ખૂટની જોડો લેતા આવે! એમ બે ત્રણ વરસ વીતી ગયાં, ને ગામમાં બીજી પૂંજી વધી હોય કે નહિ, પણ ખૂટની પૂંજી તો ઘણી વધી! ગામમાં વિલાયતી ખૂટની ત્રણસો જોડ થઈ. સાંજે બધા બુવાનિયા ખેતરે કે તળાવે ફરવા જાય ત્યારે એ ખૂટ પહેરીને જાય, ને એવા ખૂટવાળા છોકરાની હારની હાર આગળ પાછળ હરવેળા ગામમાં ફરતી દેખાય. તેથી કેટલાક લોકો માંહોમાંહે વાત કરે કે “ગામની શોભા સારી વધી.” ત્યારે વળી બીજા કહે કે “એમાં શું કમાય? ગામ વહેલું બીજા માળશે.”

નિલાચલી ખૂટ લાંબા ટકતા નથી, ને વરસ
હઠાકાની માંહે કાઠી બન્ય છે, એટલે જતે હઠાકે
એમ થયું કે બીજાસાથ જવા નીકળે તે હઠાકે તેમને
ગામલોક દોઢસો બસો ખૂટના પૈસા વળગાડે. આ
પ્રમાણે ખૂટનો ચાલ જખરો થતો ગયો, ને ગામને
માથે રૂપિયા એક હજારનો વરસ હઠાકે વેરો ચોંટયો।

એક વાર બીજારીદાસ ઉનાળાની છૂટીમાં પાછા
આવ્યા હતા, ને આંગણમાં ખાટલો દાળી પાછલે
પહેરે બેઠા હતા. શાન્તિદાસ બપો આટલે હાથમાં
રૂપાની નેહ વાળો હુલ્લો ઝાલી રાખી ગુડગુડ કરતા
હતા. બીજા થોડા પાટીદાર ને ગામલોક પણ ત્યાં
સહેજ બેઠા હતા, ને વાતો કરતા હતા. વનમાળીદાસ
પારેખ પણ ત્યાં આવ્યા હતા.

વનમાળીદાસ — બાપા, નવરાશે આપણું ખાતું
આંખ તળે કઢો તો ઠીક.

શાન્તિદાસ — કેમ વાડું ?

વનમાળીદાસ — આંકડો જરા વધતો બન્ય છે
તે તમને ખબર હશે.

શાન્તિદાસ — લીધું વરત પૂરું કરવું બેઠ્યો.
એકરોને મુંબઈ મોકલતાં પહેલાં શી રીતે હતું ?

વનમાળીદાસ — ત્યારે તો તમારા સો પચાસ
હોજી રહેતા.

એમ વાતો ચાલી હતી તેવામાં ગામના કશવીશ મોચી લેખા થઈ આવ્યા. આવીને કાળિયાં ઉતારી સડ પાડવા લાગ્યા કે “બાપા, હવે તો બહુ થયું; હવે તો ખમા કરો તો સાહે.”

શાન્તિદાસ — શું છે ? વાત તો કહો.

મોચીઓ મધ્યેના એક મોચી કે જેનું નામ સોમલો હતું તેને તેમણે કહ્યું, “સોમલો, તું ઠાવકો છે, તું વિગત માંડીને વાત કહે. તમારે શું બેઠ્યો છે ? ને તમારે શું દુઃખ છે ? સગી મા હોય તેને પણ કહીએ તો દુઃખ બેઠ્યું.

સોમલો — દુઃખ તો ઘણું છે; વણ વાંકે મરી જઈએ છીએ; પણ રોગ પ્રમાણે ઉપાય થાય તો કળ વળે; એ તમારા હાથમાં છે. બાપા, તમે ઉપાય કરો તો થાય, નહિ તો એકે ઉપાય નથી, ને અમારે જીવ્યાનો આરો નથી.

શાન્તિદાસ — કરારે તું બોલ. બે મારા હાથમાં હશે તો હું ઉપાય કર્યા વગર નહિ રહું.

સોમલો — બાપા, દુઃખ તો બહુ છે. બુઝો, અમારાં મોચીનાં તમારા ગામમાં વીસ ઘરાં છે. ન્યારથી ગામ વસ્યું ત્યારથી અમે તમારી પછવાડે પછવાડે વસ્યા છીએ, ને તમારે શરણે પકથા છીએ. અમે આજ લગી ગામ લોકોના બેડા ને કોસ શીવતા

ને અમારો સુખરો કરતા. વધી જોડાઈ વીધું જમીન
 હોય તો જેહીએ પણ ખસ; એમ કરી દહાડા કાઢતા.
 પણ આ બે વરસથી અમારું પૂરું ચતું નથી. ને
 ઊંઘરાં ભૂખે મરે છે. બીજોબાપો બ્યારથી સુંબઈ
 ગયા ત્યારથી અમારા હુઝુરનું મંડાણ મંડાયું. એ
 એક ખૂટની જોઈ લાવ્યા, એટલે અમને સાચું ઠીક છે,
 એમાં શું માંહી? પણ હવે તો ગામમાં લગલગ એવી
 ચારસો પાંચસો વિલાયતી ખૂટની જોડાઈ ખચે છે.
 અમે વરસમાં સો સો જોડાઈ શીવીએ, એટલે મનુરીના
 પગ-છપ ફપિયા કમાઈએ, ને અમારા દસ બાર ઘરનો
 નીલાવ એથી થાય. હવે આ ખૂટ આવ્યા એટલે
 એ જોડાઈ અપવી નથી. હવે પારસણોની પેઠે જાહીનાં
 બધાં જૈરાં જોડીએ. મૂંડીને ખૂટ પહેરશે તો જૈરાંનાં
 પગરખાં શીવવાનું કામ પણ અમારું જશે, ને જેટલા
 ઘોડા રોટલા રહ્યા છે તે પણ નહિ રહે. અમારો
 સુખરો તો ગામલોક ઉપર હતો, પણ ગામલોક તો
 ખૂટ પહેરે, એટલે આ દશા આવી. અમારાં છોકરાંને
 પેટ ભરી રોટલા પણ મળતા નથી. જો અમલવાદી
 કે પીલ્લ આપણા જાહીનાં ગામના ખૂટ હોત તો
 અમારામાંથી કોઈ ત્યાં જઈ શીખી આવત; અથવા ન
 શીખત તો છેવટે અમે ભૂખે મરતા, પણ અમારી નાત
 કે અમારા પીલ્લને રોટલ મળત, પણ આ તો
 વિલાયતી ખૂટ, એટલે અમારો કોઈ ઉપાય નથી, ને

અમારે કોઈ પણ રીતનું મન બાળવાનું નથી, ને આમ ને આમ ચાલશે તો જ્યાં મરી પરવારીશું.

બીજારીઠાસ — કેવા બેવફ્રૂદ લોક છે ! તમારે વાસ્તે શું અમે ખૂટ નહિ પહેરીએ ? માણસને મરે તે પહેરવાની છૂટ છે. સાહેબ લોકો ખૂટ પહેરે છે. મુંબઈમાં ઘણી વસ્તી ખૂટ પહેરે છે, તે સૌ ગાંડા લોક હશે ? બેવફ્રૂદ છુવ્યા લોક !

સોમલો — ગાંડા કે ઘેલા, પણ ભૂખે મરીએ ત્યારે શું કરીએ ?

બીજારીઠાસ — ભૂખે મરે છે તેમાં કોનો વાંક છે ? બીજો ધંધો કરો.

સોમલો — અમે મોઘી તે બીજો ધંધો શું કરીએ ?

બીજારીઠાસ — દુનિયામાં ઘણા ધંધા છે. અમે તે કરો.

સોમલો — શું અમે કુંભારનું કામ કરીએ કે કચ્છનું કામ કરીએ કે લવારનું કામ કરીએ કે સોનીનું કામ કરીએ કે હાલમનું કરીએ ? શું કરીએ, કહો બીજાબાપા.

બીજારીઠાસ — ત્યારે મજૂરી કરો. મજૂરીમાં શું આવડવું છે ?

સોમલો — અમે કોઈ કહાડો મજૂરી ન કરેલી તે શી રીતે મજૂરી યામ ? મજૂરીમાં હાથપગમાં ભેર ભેર છે. અમને ચાર પૈસા પણ કોણ આપે ?

શ્રીમદ્દાસ—ત્યારે પૂરું ન થાય તો પરમામ જઈ વસો.

સોમલો—આ ગામમાં અમારી વીસ પેઢી થઈ, ને હવે ઘરખાર મૂકીને ક્યાં જઈએ? અહીંનાં ઘર, નાતજાત શી રીતે ઉપાડી જઈએ? હેવું, દેવું, બધું અહીં રહ્યું, ને શી રીતે જવાય? ખાયા, આટલું બધું અમને કહો છો, ત્યારે તમે વિલાયતી ખૂટ ન પહેરો તો શું સત્યાનાશ વળી જાય? મોચી મજૂરી કરે, બીજો ધંધો કરે, ગામ છોડી જાય, તે કરતાં પાટીદાર વિલાયતી ખૂટ ન પહેરે તો શું બગડે? શાન્તિદાસ વચમાં બોલ્યા, “લીખા, તું જાને! રહે. આ મોચી કહે છે તે વાત બહુવા જેવી છે. બુવાનિયાવેઠા કરી એને તરછોડીશ નહિ.”

ભેટલામાં ગામના પારેખ જગજીવનદાસ આવ્યા. તે કહે કે “આ શી ભાંજગડ ચાલે છે?”

શાન્તિદાસ—મોચી રાડ પાડતા આવ્યા છે કે ગામમાં ખૂટ આવ્યા, તેથી અમે જુએ મરીએ છીએ.

જગજીવનદાસ—હા, મોચી મને કહેતા હતા. બીજાં વસવાયાં પણ થોડી મોડી ખૂમ પાડે છે. પૂંછો કુંભાર કહે છે કે એલીવારના વરસે મોચી લોકોને ખારી નાખે સમૂજથી લીધી નથી. જણવો હરણ કહે છે કે મોચી લોકની શીલાઈ બોલે

મને મળી નથી. એ રીતે છે. માટે આપણે ચાર જણ મળીને વિચાર કરીએ તો સાફ.

શાન્તિદાસ—કહો તો બધા કાલે મળીએ.

જગજીવનદાસ—હીક, હું બધાને કહાવીશ, ને રામનાથમાં કાલ પાછલા પહોરે મળીશું,

બીજે દહાડે શાન્તિદાસ બાપા, એમના ભાઈ, ભત્રીજા, ગામના બીજા પાટીદાર, જગજીવન પારેખ, નાથાભાઈ મોદી, જુગલદાસ તલાટી, તુળશીરામ મહેતા વગેરે બધું ગામ રામનાથ મહાદેવમાં ભેગું થયું. ત્યાં વસવાયાં પણ વણતેડયાં પેટનાં બળ્યાં ભેગાં થયાં હતાં. સોમલો મોચી તથા બીજા મોચી તથા દરજીના ને કુંભારના આગેવાનો આગળથી આવ્યા હતા. બધાએ પહેલાં તો મોચીની વાત સાંભળી. ત્યાં ભીખાભાઈ પણ ગયા હતા. તેમણે અંગ્રેજી વિધાનો આધાર બતાવીને એક મોટી બશેરિયા ચોપડી હતી તે ઉપરથી એક લાંબું ભાષણ કરવાની તૈયારી કરી હતી. તે ઊભા થયા અને બોલવા લાગ્યા, પણ એમના બાપ અને કાકા કહે, “બેસ બેસ, તું ભણી આવ્યો તે જાણ્યું. હજી તો અમારું અગ્રય બાય છે! જ્યારે બે પૈસા કમાય, ને દુનિયા કેમ ચાલે છે તે સમજે ત્યારે તારું ભાષણ બહાર કાઢજે.”

બધાં વસવાયાં વતી જગજીવન પારેખ પ્રથમ બોલ્યા, તે કહે કે “આ બૂટની મેંકાણે આફ કશ

મોચીનાં ઘરનો ધંધો બંધ પડ્યો છે, ને તેમને
 ખાખ પીવાની બહુ વેળા પડે છે. મોચી નરમ થયા
 એટલે તેમની ઘરામીવાળા કુંભાર, દરજી વગેરે પણ
 નરમ થયા છે, ને જે પૈસા જેના લેણા દેણા છે તે
 શાહુકારનું લેણું ડૂબવા વખત આંચે છે, અને ઘડો
 આખા ગામને લાગશે. કોઈએ એમ ન સમજવું કે
 આમાં મારે શી લેવા દેવા છે; બધાનું સાફ હોય તો
 આપણે સાફ, ને નરમું હોય તો આપણે નરમું. હું
 અમદાવાદ ગયો હતો, ત્યાં પણ આવાં ને આવાં
 રોઢણાં છે. સોનીનાં ઘરેણાં વિલાયતથી તૈયાર થઈ
 આવે છે, ને તે એવાં આંખને ગમે તેવાં હોય છે કે
 આપણા ખરા દાગીનાને પણ કોરે મૂકે. એટલે
 સોનીનો ધંધો ખાર આની થઈ ગયો છે. લવારનો
 ધંધો તો બિલકુલ બંધ પડી ગયા જેવો જ છે.
 લવાર મજૂરી કરે તેને અગ્રેજી કારખાનામાં રોજ
 સારો મળે છે; પણ ચપ્પુ, કાતર ને ખીલા કરનાસનો
 તો બિલકુલ રોજગાર બંધ પડ્યા જેવો જ છે.
 બિલાયતી કાપડ કરોડો રૂપિયાનું આવે છે, તેથી
 સાળવી, વણકર, છીપા, બાંધણીગર વગેરેનો ધંધો
 ગયો છે. લોક ઘણાં લૂગડાં પહેરે છે, તેથી દરજી
 ને ઘોળી શકિરમાં તાજા દેખાય છે; પણ એકંદરે
 કારીગર તથા વેપારીને પરદેશી માલ આવવાથી
 અભાગ લોકજ્ઞાન થયું છે. ને હજી તો કયાં ? શહેરમાં

કોઈ ધણીધોરી નહિ એટલે વિંટળણાં બારે પડે છે. આપણે તો બધા મળીને કરીએ તો બંદોબસ્ત કરવા સમર્થ છીએ; માટે અમારી ધ્યાનમાં આવે છે કે આપણે આપણા ગામ પૂરતો ઠરાવ કરીએ તો ઠીક.”

શાન્તિદાસ — સો ઠરાવ ?

જગજીવનદાસ — હાલ તો એટલો કરો કે ગામમાં કોઈ પરગામના યૂદ્ધ ન પહેરે. એટલું થાય તો મોચીનું દુઃખ ટળે.

શાન્તિદાસ — કેમ ભવાનીદાસભાઈ, શું ધાર્યું ?

ભવાનીદાસ — હા, હા, સો ફેરા એવો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

નાથાભાઈ મોદી — આપણે પણ કબૂલ છીએ, કેમ તુળશીરામ મહેતા ?

તુળશીરામ — આપણે પણ સો ફેરા કબૂલ.

જુગલદાસ તલાટી — વાઢ, ઘેરાંને ઘેર પૂછ્યું ? છાકરાં કંકાસ કરશે, તો તેમની માઓ તેમની કુમક કરશે તેનું શું ધાર્યું ?

શાન્તિદાસ — છાકરાં અને તેમની માઓ જાજ માટે છે.

બધા કહે, “વાહ વાહ, બાપા, વાહ વાહ. ત્યારે ચાલો આપણે મન્દિરમાં તુળશી ઉપાડો.” બધા મન્દિરમાં ગયા, ને ઠાકોરજી આગળ તુળશી ઉપાડી સૌએ જુકા જુકા સમ ખાધા કે “પરદેશી યૂદ્ધ

લાવીએ તો અમને ઠાકોરણ પૂછે," ને પછી
બધા વેરાયા.

ગામ સંપીછું હતું; લોકો લાંબી નજરવાળા
હતા, તોપણ આ વેળા ઠરાવ પાળવામાં થોડી
આનાકાની થઈ, ને પછી ઘેર ઘેર થોડી કચકચ
પણ થઈ; પણ શાન્તિદાસે પોતાને ઘેરથી પહેલ
ઝાડી લીખારીદાસને જોડા પહેરાવ્યા. એમ પટાપટ
ચાલતાં અંતે બધા ગૃહસ્થોએ સોગન પાળ્યા ને છ
મહીને મોચી પાછા આગળ જેવા ખાતા પીતા થયા,
ને બીજા કારીગર પણ તાળ થયા.

દી૦ બ૦ અંબાલાલ સાકરલાલ

ઉપસ્થિત ચાકાયણ

આપત્કલ્પેન યો ધર્મ કુસ્તેઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

સ નાજ્નોતિ ફલં તસ્ય પરમેતિ વિચારિતમ્ ॥

આપત્તિનો વિચાર કરી શાસ્ત્રકારોએ આચારમાં જે છૂટ આપી હોય, તેનો આપત્તિ ન હોય, છતાં જે લાભ લે છે તેને ધર્મપાલન કર્યાનું કૃણ મળવું નથી.

કુરુ દેશમાં એક સમયે લીલો ફકાળ પડ્યો. કરાના ભારે વરસાદે મોલ મારી નાંખ્યા હતા. અન્નને અભાવે લોકોને રખડવું પડ્યું. એવે સમયે ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત પોતાની જીવાન સ્ત્રીને સાથે લઈ ભટકતો ભટકતો એક માવતના ગામમાં બેહાલ સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યો. માવત બાફેલા અડદ ખાતો હતો. તેની પાસે ઉપસ્થિતએ થોડું ખાવાનું માગ્યું. માવતે કહ્યું, 'મારી પાસે આવ' જેટલું હતું તે આ ભાણામાં

પડયું છે, એટલે એકું છે. મારી પાસે બીજા અડદ છે જ નહિ !

ઉપસ્થિતિએ કહ્યું, ‘એમાંથી જ મને મળશે તો ચાલશે !’ માવતે પોતાની થાળીમાંથી થોડા અડદ ઉપસ્થિતિને આપ્યા અને તેને પીવાને સારૂ પોતાનો પાણીનો લોટો ધરી કહ્યું, ‘આ પાણી પીજો !’

ઉપસ્થિતિએ જવાબ વાળ્યો, ‘એ જો હું પીઉં તો મેં એકું પીધું ગણાય, માટે એ પાણી હું પીવાનો નથી.’

માવતને અચરજ થયું અને સામું પૂછવા લાગ્યો, ‘તો આ મારા અડદ એકા નથી શું ?’

ઉપસ્થિતિએ જવાબ આપ્યો, ‘લદા માણસ આ અડદ હું ન ખાત તો હું જીવી ન શકત. એ ખાઈને હવે ફરતાં ફરતાં પાણી તો ગમે ત્યાંથી મને મળશે તેથી એકા અડદની જેમ જો હું એકું પાણી પણ પીઉં તો મેં ચોખ્ખો સ્વેચ્છાચાર કર્યો ગણાય.’

ખાધા પછી બાકી રહેલા અડદ સાથે લઈ ત્યાંથી ઉપસ્થિતિ પોતાની સ્ત્રી પાસે આવ્યો. સ્ત્રીને તો બીજેથી સારી ભિક્ષા મળેલી હોવાથી તેણે એ એકા અડદ ન ખાધા. પણ પતિના આપેલા એટલે લઈને પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં ઊઠી ઉપસ્થિતિએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, ‘જો થોડું અન્ન મળી જાય તો તે ખાઈને

થોડી શક્તિ મેળવીએ. પછી કાંઈક દક્ષિણા પ્રાપ્ત થઈ શકશે. કેમકે પાસેના મુલકનો રાજા યજ્ઞ કરે છે ત્યાં મને પાત્ર જાણી તે ઋત્વિજનેના કામને સારૂ જરૂર માફ વરણ કરશે.’

આ સાંભળી તેની સ્ત્રીએ આગલા દિવસના રહેલા સડેલા અડદ તેને આપ્યા. તે ખાઈ તેઓ રાજાના યજ્ઞમાં પહોંચ્યાં. મંત્રો ભણતા હતા ત્યાં જઈ ઉપસ્થિત બેઠો.

યજ્ઞના ઋત્વિજે વગર જાણ્યે ગમે તેમ મંત્રો ભણતા હતા. તે સાંભળીને તરત જ ઉપસ્થિત બેઠ્યો, ‘ખબરદાર ! હે મૂઠો, મારી સમીપ આમ ગમે તેમ મંત્રો ભણુશો તો તમારાં માથાં એની મેળે ખરીને નીચે પડશે.’ આ સાંભળી બધા ઋત્વિજે મંત્ર ભણતા અટકી ગયા. રાજાએ પોતાના ઋત્વિજેને આમ મૌન થયેલા જોઈ વિચાર્યું કે આ નવો આવેલો બ્રાહ્મણ કોઈ સમર્થ પુરુષ હોવો જોઈએ. તેની આગળ હાથ જોડી બિભા રહી રાજાએ પૂછ્યું ‘ભગવન્, આપ કોણ છો ?’

ઉપસ્થિતએ જવાબ આપ્યો, ‘હું ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત છું.’

એ સાંભળી રાજાએ કહ્યું ‘અહો ! ચાકાયણ ઉપસ્થિત તે આપ ! આપનાં ગુણ તથા કીર્તિ સાંભળી ઋત્વિજના કામને માટે મેં આપની જ શોધ કરાવી

હંતી. ઘણી શોધ કરવા છતાં આપની ભાળ ન લાગી તેથી નાછૂટકે બીજાઓનું વરણ કરવું પડ્યું. પણ હવે અનાયાસે આપ પધાર્યા છો તો ઋત્વિજોનાં સર્વ કર્મને સારૂ હું આપનું જ વરણ કરું છું.’

ઉપસ્થિતો એ સ્થાનનો સ્વીકાર કરી રાજાને કહ્યું, ‘પણ મારા આવવાથી આ બ્રાહ્મણોને રજા આપવાની જરૂર નથી. મારી દેખરેખ નીચે એજ લોકો કામ કરશે. બૂલ કરશે ત્યાં હું સુધારતો જઈશ. દક્ષિણા હું એમના જેટલી જ લઈશ. મને વધારે દક્ષિણા આપીને તારે હાથે એમનો માનભંગ મારે કરાવવો નથી.’

ત્યાર પછી બધા બ્રાહ્મણો ઉપસ્થિતને પોતાની બૂલો વિષે પૂછવા લાગ્યા. તેણે તે બધાનું સમાધાન કર્યું અને તેમની પાસે યથાવિધિ યજ્ઞ પૂરો કરાવ્યો.

યમરાજનો અતિથિ

વાજશ્રવસ નામે એક પ્રસિદ્ધ ઋષિ હતા. તેમણે વિશ્વજીત* નામના યજ્ઞનું કૃણ મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સર્વ ધન—ગાયો—ગ્રાહણોને આપી દીધું. ઋષિને નચિકેતા નામે એક પુત્ર હતો. ગ્રાહણો દક્ષિણામાં મળેલી વૃદ્ધ ગાયોને લઈ જતા હતા. તે જોઈ નચિકેતાના મનમાં, એ બાળક હોવા છતાં, શ્રદ્ધા પેઠી. તેણે વિચાર કર્યો:

“જેમનામાં પાણી પીવાની પણ તાકાત રહી નથી, જે ઘાસ પણ ખાઈ શકતી નથી, જે દૂધ કંઈ શકે તેમ પણ નથી, તથા જેમની ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ ગઈ છે એવી ગાયોનું જે દાન કરે છે, તે ખરેખર, આનંદથી રહિત જે લોક છે ત્યાં જાય છે.”

* આ ચક્ષુમાં પોતાનું સર્વ ધન દાન કરી દેવાનું હોય છે.

આમ વિચાર કરી, પોતાના બલિદાનથી પિતાને એ અનિષ્ટમાંથી ઉગારવાના હેતુથી તેણે કહ્યું, “હે તાત ! હું પણ તમારું ધન છું. મને કેને આપો છો ?” પણ બાપે એના બોલવા તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલે નચિકેતાએ બીજી વાર પૂછ્યું, “પિતાજી ! મને કેને આપો છો ?” પિતા તોપણ ચૂપ જ રહ્યા. એટલે નચિકેતાએ ત્રીજી વાર પૂછ્યું, “પિતાજી ! મને કેને આપો છો ?”

ફરીફરી એનો એ જ પ્રશ્ન સાંભળી પિતાએ ચીડાઈને કહ્યું, “તને મોતને આપું છું.”

પિતાનાં આવાં ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી નચિકેતાએ વિચાર કર્યો : “પિતાજીના એવા ઘણા શિષ્યો છે, જેમાં મારો નંબર પહેલો છે, ઘણા એવા પણ છે, જેમાં મારો નંબર વચ્ચે આવે; પણ હું કનિષ્ઠ પંક્તિમાં આવું એવો તો નથી જ. યમને ત્યાં તો આપણે આપણને ભારરૂપ માણસોને પણ પોતાની મેળે ન મોકલીએ; અને હું તો ઘણો ઉપયોગી છું. મને કોઈ ઋત્વિજને આપી દીધો હોત તો એને ઘરકામમાં હું ઘણો ઉપયોગી થઈ પડત. પણ યમરાજનું એવું કયું કામ હશે, જે પિતા આજે મારા હાનથી સિદ્ધ કરશે ? એને ત્યાં કયાં નોકરચાકરોની ખોટ છે, કે મારા વગર કામ અટકી રહે !”

ખાળક નચિકેતાને પિતાનું હાઈ કંઈ સમજાયું નહિ. તોપણ પિતાનું વચન ખાળવા માટે એ યમને ત્યાં જવા તૈયાર થયો. પણ કયો પિતા પોતાના જીવતા છોકરાને રાજપુત્રીથી યમને ત્યાં મોકલવા કબૂલ થાય ?

પુત્રને તૈયાર થયેલો જોઈ પિતા શોક કરવા લાગ્યા. એ જોઈ નચિકેતાએ કહ્યું, “હે તાત ! આપની પૂર્વે થઈ ગયેલા આપના બાપદાદા વગેરેએ પોતાનું વચન ખાળવાની ખાતર કેવાં કેવાં કષ્ટ વેઠ્યાં તે જૂઓ અને હાલમાં પણ અન્ય સાધુસંતો સત્યને માટે કેટલો લોગ આપે છે, તેનો વિચાર કરો; અને મારે માટે શોક કરવાનું મૂકી દઈ મને જવાની રજા આપો. માણસો ઘાસની માફક જીર્ણ થઈને મરે છે અને વળી ઘાસની માફક જન્મે છે. તેમાં શોક શાનો ?”

પુત્રનાં આવાં વચન સાંભળી પિતાએ એને યમને ત્યાં જવાની રજા આપી. યમ ઘેર નહોતા. એટલે નચિકેતાએ ત્રણ દિવસ અન્ન લીધા વગર યમને ઘેર રાહ જોઈ. ત્રીજે દિવસે યમ ઘેર આવ્યા. એટલે ઘરનાં વૃદ્ધોએ કહ્યું, “સાક્ષાત્ અગ્નિજ અતિથિ-બ્રાહ્મણના રૂપમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. સત્પુરુષો અતિથિને જળ વગેરે આપી તે અગ્નિના હાલની શાંતિ કરે છે. માટે હે યમ ! આ અતિથિના

હાથપગ ધોવા માટે પાણી લઈ જાઓ. અતિથિ ત્રણ દિવસથી તમારી રાહ જોઈ અન્નજળ વગર બેસી રહ્યો છે. માટે તમે જાતે સેવા કરશો તો જ એ શાંત થશે. જે અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યના ઘરમાં અતિથિ-પ્રાદ્ધાણ્ય લોજન કર્યા વગર રહે છે, તેનું સર્વ પુણ્ય તથા પુત્રપશુ વગેરે સર્વ એ લઈ જાય છે.”

વૃદ્ધોનાં વચનો સાંભળી ચમરાજ નચિકેતા પાસે દોડી ગયા અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા, “હે બ્રહ્મન્! નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તમે અતિથિ થઈને મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રિ પર્યંત લોજન કર્યા વગર પડી રહ્યા! તમને નમસ્કાર હો! અને તેથી મારા દોષની નિવૃત્તિ થઈ માફ કર્યાણુ થાઓ. ભૂખ્યા પેટે પસાર કરેલી દરેક રાત્રિ માટે એક એક, એમ ત્રણ વર માગો.”

નચિકેતાએ કહ્યું, “ત્રણ વરદાનમાંથી પ્રથમ વર હું એ માગું છું કે મારા પિતાના મારે વિષેના સંકલ્પવિકલ્પ શાંત થાય, તેમનું મન પ્રસન્ન થાય, મારે માટેનો તેમનો ક્રોધ શમી જાય અને તમે પાછા મોકલેલા મને ઓળખીને મારી સાથે તેઓ પ્રેમથી ભાષણ કરે.”

ચમરાજે કહ્યું, “તથાસ્તુ! પહેલાંની માફક જ મેં પાછા મોકલેલા તને તારા પિતા ઓળખશે.

મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટેલા તને જોઈ એમનો ક્રોધ શાંત થશે અને રાતે એ સુખથી ઊઘશે.”

પ્રથમ વરથી પિતાની પ્રસન્નતા સંપાદન કરી, દ્વિતીય વરદાનમાં સ્વર્ગના સાધન અગ્નિનું જ્ઞાન નચિકેતાએ માગ્યું.

યમરાજે તેને પૃથિવ્યાદિ લોકોનો આદિ જે અગ્નિ, તે પ્રગટાવવા માટે જે ઇંટો જોઈએ, જેટલી જોઈએ તથા તે જેવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ—તે બધું કહ્યું. નચિકેતાએ પણ પોતે બધું બરાબર સાંભળ્યું છે એ બતાવવા માટે યમરાજે એને જેમ કહ્યું હતું તેમ બધું ફરીથી યમરાજને કહી બતાવ્યું. તેથી સંતોષ પામીને યમે ફરીથી કહ્યું, “હે નચિકેતસ ! તારા પર પ્રસન્ન થઈને તને હું બીજો એક વર આપું છું. આ અગ્નિ તારા નામથી ઓળખાશે. અનેક રત્નોથી ગૂંથેલી આ માળા પણ તું લે. હે નચિકેતસ ! હવે ત્રીજો વર માગ.”

નચિકેતા બોલ્યો, “ભગવન્ ! માણસ મરી જાય છે ત્યારે લોકોને આવી શંકા થાય છે—કેટલાક કહે છે કે શરીર નાશ પામે તોપણ શરીરથી ભિન્ન, આત્મા અવશેષ રહે છે; જ્યારે કેટલાક કહે છે કે એવો કોઈ આત્મા છે જ નહિ. આપના ઉપદેશથી અમાં સત્ય શું છે, તે જાણવાની મારી ઈચ્છા છે.

પણ વરદાનમાંથી ખાકી રહેલા ત્રીજા વર તરીકે હું આ માગું છું.”

નચિકેતાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે નચિકેતા આત્મજ્ઞાન માટે અધિકારી છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવા માટે યમરાજે કહ્યું:

“હે નચિકેતસ! પૂર્વે દેવોના મનમાં પણ આ આત્મતત્ત્વ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ આત્મતત્ત્વ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું નથી. આ ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. માટે હે નચિકેતસ! અન્ય વર માગ. મને ન રોક. એ વર મારે મને પાછો આપી દે.”

નચિકેતાએ કહ્યું, “ખરેખર, જ્યારે દેવોએ પણ આ આત્મતત્ત્વમાં શંકા ઊઠાવી છે, અને હે મૃત્યો! આપ પણ કહો છો કે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું નથી, ત્યારે તો એ સમજાવવા માટે આપના જેવો વક્તા શોધ્યા છતાં પણ મળી શકે તેમ નથી. આપ અન્ય વર માગવાનું કહો છો; પણ જીજ્ઞે કોઈ વર એની તોલે આવી શકે તેમ નથી.”

નચિકેતાનાં એવાં વચન સાંભળી યમરાજે એને લાલચો બતાવવા માંડી:

“હે નચિકેતસ! સો વર્ષની આવરદાવાળા પુત્રપૌત્રો માગ. ઘણાં પશુઓ, હાથી, સુવર્ણ,

ઘોડા માગ. ભૂમિતું વિસ્તીર્ણું રાજ્ય માગ અને પોતે પણ જેટલાં વરસ જીવવાની ઇચ્છા હોય તેટલાં વરસ જીવ.

“જે આના સમાન બીજે કોઈ વર મનમાં આવતો હોય તો તે માગ. દ્રવ્ય માગ. લાંબું આયુષ માગ. હે નચિકેતસ્ ! આ વિશાળ પૃથ્વી પર તું રાજ થા. હું તને ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા માટે શક્તિમાન બનાવીશ.

“જે જે ભોગો મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ છે તે સર્વ ભોગો ઇચ્છા પ્રમાણે માગી લે. આ રથ અને વાજાંત્ર સહિત સ્ત્રીઓ છે. આવી સ્ત્રીઓ મનુષ્યોને નથી મળતી મારી આપેલી આ સ્ત્રીઓ વડે તું સેવા કરાવ. પણ હે નચિકેતસ્ ! મરણ સંબંધી — મરણ પછી આત્મા છે કે નહિ એવો — પ્રશ્ન ન પૂછ.”

યમરાજનાં વચનો સાંભળી, લાલચોમાં ન ફસાતાં નચિકેતાએ કહ્યું,

“હે મૃત્યે ! જે ભોગો આપે ગણાવ્યા તે તો કાલ સુધી પણ ટકશે કે નહિ, તેની શંકા છે. એ મનુષ્યોની સર્વ ઇંદ્રિયોનું તેજ હરણ કરે છે. વળી લાંબામાં લાંબું આયુષ પણ અનન્ત કાળની સાથે સરખાવતાં અદ્ય જ છે. માટે આપનાં રથાશ્વાદિ વાહનો અને નૃત્યગીતને હું શું કરું ? જે આ વર

ગૂઢ હોવા છતાં નચિકેતાના મનમાં પ્રવેશ પામ્યો છે તેથી બીજો વર નચિકેતા માગશે નહિ.”

નચિકેતાની નિઃસ્પૃહતા જોઈ યમરાજ ખુશ થયા; અને તે આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે એમ જાણી તેને શ્રેય અને પ્રેયનો ભેદ સમજાવ્યો, જગતની અનિત્યતા બતાવી, ઇન્દ્રિયહમનનો ઉપદેશ કર્યો અને આત્મા તથા બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપી આત્માને કેમ મેળવાય અને મૃત્યુને કેમ જીતી જવાય એ વિદ્યા બતાવી. યમરાજે આપેલી આ વિદ્યા મેળવીને નચિકેતાને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ, તેનો મોહ નીકળી ગયો અને તે મૃત્યુને તરી ગયો.

આમસેવક મધ

હજારો વર્ષ પૂર્વે બોધિસત્ત્વ મગધ દેશમાં મચ્છલ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મ્યો. તેનું નામ તેનાં માતાપિતાએ મધ એવું રાખ્યું હતું. મધ જ્યારે ઉંમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના ગામના લોકોનું સ્વાર્થીપણું જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ લઈ જઈ બહાર નાંખવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદું પાણી જાય નહિ માટે ફૂવાને પાળ બાંધવાનું વગેરે એવાં જ બીજાં લોકોપયોગી કામો કરતો. પરંતુ તેનાં આ કામથી રાજી થવાને બદલે લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચખૂતરા પર કે દાઝના પીઠા પર લેગા થઈ કહેતા કે “અરે, આ પેલો ગાંડિયો મધ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને ચાલ્યો નકામી માથાફોડ કરવાને! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું, તેને બદલે આ તો ગામનું ભલું

કરવા નીકળ્યો છે ! શું કરવું છે આપણે આખા ગામને ? મધને પોતાની મૂર્ખાઈ સાફ કોઈક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે !”

મધની છથોઠ નિંદા થતી, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં, તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજે જ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાંખે. કોઈ વૃદ્ધ કહે કે, “આ ગંદવાડ શું કામ કરો છો ?” તો તેઓ કહેતી, “તમારે શું ? પેલો મધ મૂઓ છે ને ? એ આવશે અને કરશે સાફ.”

મધ ફરી બેચાર દિવસે પાછો તે ને તે જગ્યાએ જાય અને સાફ કરી નાંખે. મધના આ આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના લોકો ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ, પરંતુ, મધનો આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય ? એવા એક બે તરુણોને વિચાર આવવા લાગ્યા. મધ પોતાના ઘરકામમાં કાંઈ પણ અડચણ આવવા દેતો નહિ. ઘરનું ખેતીનું કામ આટોપી લઈ ફાજલ વખત તે જનસેવામાં ગાળતો. ગામના બીજા લોકો કુરસદને વખતે દારૂનાં પીઠાં પર અથવા ચૌટામાં લેગા થઈ ગરખાં મારવામાં પોતાનો વખત ગાળતા. એટલું જ નહિ, પણ દારૂના વ્યસનથી તેમનું ઘરકામ પણ ઠીક થતું નહિ. તે ઉપરાંત મારામારીમાં અને

ટંટાકિસાદમાં તેમના વખતનો અપવ્યય થતો તે તો જુદો જ.

ઉપર કહી ગયા તેવા બે તરુણોમાં એક દિવસ આવો સંવાદ થયો. પહેલો તરુણ બોલ્યો, “કેમરે, ગામમાંના બધા લોક તો આ મઘને દોષ કાઢે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણા ગામમાં જો કોઈ સારો માણસ હોય તો તે મઘ જ છે. મઘને મેં કદી દારૂને પીઠે કે ચાવડી પર તો જોયો જ નથી; કદી કોઈ સાથે તે ટંટાબખેડા કરતો નથી; તેના ઘરમાં તો મૂર્તિમંત શાંતિ વાસ કરે છે. આવા માણસને આપણા લોક મૂર્ખ ગણે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું? મને લાગે છે કે આપણે ગુરુ કરવા હોય તો તપોવનમાં ગુરુ શોધવા ન જતાં આને ગુરુ કરવા એ સારું.”

બીજાએ કહ્યું, “ચાલ, અબઘડી આપણે મઘ પાસે જઈએ. તે આ વખતે કંઈ પણ લોકસેવાનું જ કામ કરતો હશે.”

આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી તે બન્ને તરુણ, મઘ જ્યાં કામ કરતો હતો ત્યાં ગયા અને મઘને કહ્યું, “આજ સુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પડેલી થાપણની જેમ ખબર ન હોય તેમ જ તારા સહયુગ, તું અમારી પાસે હોવા છતાં, અમને ખબર પડ્યા નહિ. આજથી અમે તારા

શિષ્ય થઈ તારૂં અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

મધ બોલ્યો, “ મિત્રો, સદાયરણમાં કાળનો સફળ્ય કરવાની તમારી ઇચ્છા વખાણવા ભેગ છે, પરંતુ આ માટે માફ શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય, નાશવંત છે, એ તમે જાણો જ છો. માટે આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં, આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ એ સારૂં. કારણ ધર્મ શાશ્વત છે, તે અનાદિ છે; તેને આપણી પાસેથી કોઈ પણ દૂર કરી શકે એમ નથી.”

તે તરુણ બોલ્યા, “ પણ ધર્મનું જ્ઞાન તમારા જેવા સંત વિના અમ જેવા સંસારી જનોને કેમ થાય ? ”

મધ બોલ્યો, “ ધર્મ ગહન વસ્તુ છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું આપણા જેવા સંસારીજનોને શક્ય નથી. તોપણ એક વાત ખરી છે કે ધર્મની સ્થાપના શીલના પાયા પર થયેલી છે. અર્થાત્ શીલ વિના ધર્મપ્રાપ્તિ થવાની નહિ.”

તરુણે પૂછ્યું, “ શીલ એટલે શું ? ”

“ કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુલોક ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ઘાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય બાપણ ન કરવું, અને માદક પદાર્થોનું સેવન ન

કરવું, એ પાંચ નિયમ એકનિષ્ઠાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરોપકારહિં સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ.”

તરુણ બોલ્યા, “આજથી આ પાંચ નિયમ અમે બરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું, અને ઘરકામથી બચેલો કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું.”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકો માટે અને અનાથ અપંગ લોકો માટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યા, નાના નાના પૂલો બાંધ્યા, તળાવ બોધ્યાં અને બીજાં લોકોપયોગી કામ કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચ-શીલનો ઉપદેશ કરતા. આ તેમના કૃત્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. હાડના પીઠાવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી, અને ત્યાંના ગ્રામલોજક (ન્યાય અને વસૂલી કામદાર) ને હંડના રૂપમાં ઘણી જ મોટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં ગ્રામલોજકને જમવાને સુદાં કુરસદ મળતી નહિ; પણ હવે ગ્રામલોજકે આખો દિવસ તકિયાને અઢલી વાતો કરતાં બેસવું,

અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું એવો પ્રકાર શરૂ થયો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી કેમ પલટાઈ ગઈ એની ચોકસી કરતાં, મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી કાંતિ કર્યાનું ગ્રામલોજકને જણાવ્યું. આ ત્રીસેને આ પ્રદેશમાંથી ઉચકી લીધા સિવાય લોકો પહેલાના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી, કાંઈ જરૂરી કામ માટે પોતે મગધ દેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

મગધ દેશનો તે કાળનો રાજા ઘણો વિલાસી હતો. તેનો મેળાપ થવો મહા કઠણ કામ હતું. તોપણ ગ્રામલોજકે પોતાની સાથે આણેલું મોટું નજરાણું રાજાને લેટ કરી મહાપ્રયત્ને એક મુલાકાતનો જોગ સાધ્યો. રાજાએ ગ્રામલોજકના આગમનનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો, “મહારાજ, શું કહેવું? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાવકે ઘણો જ ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી ભાગે છે અને આ હરામખોરોના ડરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી. આ પ્રમાણે ખેતી, વેપાર રોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારાં પરગણામાં જ નહિ, પણ આસપાસના સહુ પ્રાંતમાં પણ કર વસૂલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે.”

સંજ્ઞ અતિશય સંતાપ પામી બેઠ્યો, “આ વ્રત તમે મને જણાવી એ બહુ સારું થયું. તમારી સાથે હું નાની ફેજ આપું છું. તેની સહાયતાથી તમે એ તોફાનીઓને પકડી લાવો.”

ગ્રામલોજકે પોતાના પરગણામાં જઈ મધ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ ગ્રામલોજકનો કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. “તમને પકડવા માટે રાજાનો હુકમ છે,” એમ કહેતાંની સાથે જ તેઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા. ગ્રામલોજકે તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ઘાલી દીધી અને તેમને પકડી આણ્યાની વહી રાજાને આપી. તે વખતે રાજા અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને કુરસદ નહોતી. તેણે ત્યાંથી જ હુકમ છોડ્યો કે ‘તોફાનીઓને મહેલના આંગણામાં ઊંધા સૂવાડી તેમના શરીર પરથી હાથી ચલાવો.”

રાજાના હુકમ પ્રમાણે મધ અને તેના સાથીઓને મુરકેટાટ ખાંધીને ઊંધા સૂવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તિશાળામાંથી એક મદોન્મત્ત હાથી તેમના પર છોડવાને સંજ્ઞ કરવામાં આવ્યો.

મધે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, “ભાઈઓ, આજ સુધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈકને એમ લાગવાને સંભવ છે કે સદાચરણથી અનુજ્ય મુખી જ થાય છે એમ નથી.

અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાં જ ગાળ્યું છે છતાં
 અમારા પર આ સંકટ કેમ આવ્યું ? પણ મિત્રો,
 આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા હિલને
 થવા દેશો નહિ. આલોકમાં ન્યાયયુક્ત વહેવાર નહિ
 હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું ફળ આપણને
 મળવાનું છે. આલોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્કળ
 સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં
 દબાય છે. એટલે આલોકમાં તો માણસને ન્યાય
 મળતો નથી એ ઉઘાડું છે. પરંતુ આપણાં કર્મોથી
 આચણે એટલાં બધાં બંધનોમાં આવી જઈએ છીએ
 કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છૂટકારો થવો
 અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે. માટે આપણાં કર્મો જ
 આપણા રક્ષક અને આપણાં કર્મો જ આપણા ન્યાયાધીશ
 થશે, એ પકડું ધ્યાનમાં રાખો. વળી તમારા મનને
 ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે,
 તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે
 મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું
 મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન ચોનિમાં જન્મે
 છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે. તેથી આ પ્રસંગે
 તમારી મૈત્રીભાવના દૃઢ કરો. જેવો તમારો લોક
 પર પ્રેમ હતો તેવો જ તમારી ફરિયાદ કરનાર
 આમલોજક પર, તમને મારવાને હુકમ કરનાર રાજા
 પર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથી

પર તમારો પ્રેમ થવા દો. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું એવા બેદો મનમાંથી કાઢી નાંખી સર્વની ઉપર સરખી મૈત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ ભિન્ન ભિન્ન અંગો હોય છે તેમ જ આપણે એક વિશ્વનાં અંગ છીએ, એ સમજ લીધી પડવા દેશો નહિ. આજ પર્યંત કરેલાં સત્કૃત્યોનું તમે આ સમે ચિંતન કરો.”

મધનાં વધન પ્રમાણે તે સર્વેએ તે હાથી પર, રાજા પર અને ગ્રામલોજક પર મૈત્રીભાવના કરી. જો કે તે પ્રાણીઓ તેમના દેહને અપાય કરનારાં હતાં, તોપણ તેમના અંતઃકરણને તો હિતકર્તા જ લાગ્યાં ! ‘આ ગ્રામલોજક, આ રાજા અને આ હાથી આપણને આ નશ્વર જગતમાંથી મુક્ત કરે છે, તો પછી તેમને આપણા શત્રુ કેમ ગણીએ ?’ એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા.

હાથી મહાબુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. માણસ કરતાં પણ બીજાં પ્રાણીનું મન ઓળખતાં તેને વધારે આવડે છે. જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવા માટે માવતે હાથીને આગળ આણ્યો ત્યારે તે મોટેથી કીકિયારી પાડી એકદમ પાછળ હઠ્યો ! કેમ કે તે તેમના શરીર પર હંગ દે જ નહિ ! ફરી બીજો, ત્રીજો, એમ બેચાર હાથી આણ્યા. પરંતુ તે સર્વ માવતના અંકુશના મારની ઢરકાર ન કરતાં કીકિયારી કરી પાછળ હઠ્યા. એકે હાથીએ મધને અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ !

આ સમાચાર રાજાને મળતાં જ તે બોલ્યો,
 “આ હોકો હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ અથવા
 તેમની પાસે કંઈ ઔષધ હોવું જોઈએ, જેના થોડે
 હાથી તેમની પાસે જવાની હિંમત કરતો નથી.”

રાજાની આજ્ઞા થતાં બોધિસત્ત્વને અને તેના
 સાથીઓને સિપાઈઓએ રાજા સમક્ષ લઈ જઈ ઊભા
 કર્યા. રાજાએ તેમની પાસે ઔષધ છે કે કેમ એ
 જોવા માટે તેમની જડતી દેવડાવી. પણ કશું મળ્યું
 નહિ. ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “તમને હાથીનો
 મંત્ર આવડતો હોવો જોઈએ, નહિ તો હાથી તમારાં
 શરીર પરથી ચાલવાને ના પાડે એ બંને જ
 કેમ ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહારાજ, અમારો મંત્ર
 કહીએ, તો આજ સુધી અમે એકનિષ્ઠાથી શીલનું
 પાલન કરતા આવ્યા છીએ; જાણીબૂજીને અમે કોઈ
 પણ ગ્રાહીનો ઘાત કર્યો નથી; પરસ્ત્રીને અમે મા
 સમાન માનીએ છીએ; અસત્ય બાપણ અમે કદીયે
 કર્યું નથી; અને મઘાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અલિપ્ત
 રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજાની સેવા
 યથામતિ કરતા આવ્યા છીએ. અમારા પર એકાએક
 જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મેં મારા મિત્રોને
 હિંમતથી કહ્યું કે, ‘આપણને પકડનાર આમલોજક
 પર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજ પર અને

મારનારા હાથી પર આપણે બધાએ મૈત્રીની ભાવના રાખવી, કેઈ પણ પ્રકારે દ્વેષનો સ્પર્શ આપણાં મનને થવા ન દેવો.' અમારા આ શીલનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એ જ અમારો મંત્ર છે."

રાજાએ પોતાના દૂત મોકલીને મધના ગામની અને આસપાસનાં ગામની ખરી સ્થિતિ શી છે એની ચોકસી કરી ત્યારે તેને જણાયું કે બોધિસત્ત્વ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે; ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે; ચોરી, મારામારી ટંટાક્રિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા ગ્રામલોજકને પકડીને એકદમ કાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગાએ મધને નીમવામાં આવ્યો. ત્યારે બોધિસત્ત્વ રાજા પાસે ગયો અને ગ્રામલોજકને માફી આપવાની વિનંતી કરી તે બોલ્યો, "મહારાજ, ગ્રામલોજક ન હોત તો અમને આપનાં દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત. અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચડાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. માટે મહારાજે એને જીવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતી છે."

બોધિસત્ત્વની વિનંતીને માન આપી રાજાએ ગ્રામલોજકને છોડી મૂક્યો.

પંખીઓને પ્રવચન

બાળકોના સહવાસમાં ગાંધીજી જે આનંદ મેળવી શકે છે તેવો ભાગ્યે જ બીજા કોઈના સહવાસમાં મેળવતા હશે. બેંગલોરથી એક મિશન કન્યાશાળાની બાળાઓ અહીં ઉનાળાની રજા ગાળવા આવી હતી. રોજ એકાદ બે રસ્તામાં મળે. એક દિવસ તેમની મુખ્ય શિક્ષિકાએ ગાંધીજીને એક મીઠો કાગળ લખ્યો, અને બાળાઓએ પણ પોતાના કૂમળા કાચા અક્ષરોએ એક કાગળ લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે. ‘આ ટેકરી ઉપરની હવા, વનસ્પતિ, ફૂડાં પંખીઓ વગેરેથી તમને આનંદ થતો હશે. આપની તબિયત અહીં પૂરેપૂરી સુધરે એવી રોજ અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.’ અતિશય પ્રેમથી ભરેલા એ પત્રનો જવાબ વાળતાં

ગાંધીજીએ લખેલું: ‘વહાલાં પંખીડાં, તમારો પત્ર
એ મને તાકાત આપનારી ઔષધિ થઈ પડ્યો છે.
તમે જરૂર થોડા દિવસ પછી હું વધારે સારો હોઉં
ત્યારે આવજો.’

એ મુજબ મિસ રોબિન્સન ૩૦ બાળાઓ સાથે
એક સાંજે આવી ગયાં. પચાસ વર્ષથી આ શાળા
ચાલે છે. એટલે કે આ રાજ્યનો વહીવટ જ્યારે
અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં હતો ત્યારના મિશનનો
અહીં પ્રવેશ કરીને શાળાઓ દાખલ કરેલી છે, અને
મિસ રોબિન્સન આ ટેકરી ઉપર વીશ વર્ષ થયાં
પોતાની કન્યાઓને લઈને આવે છે ! કેટલીક વાતો
આ શાળાની સંઘરવા જેવી લાગી તેની નોંધ લઉં.
કન્યાદીઠ કેટલો ખર્ચ આવે એ વાત ગાંધીજીએ પહેલી
પૂછી. ચાળીસ રૂપિયા સાંભળીને ગાંધીજી ચમક્યા.
પણ બધી યુરોપીય શૈલી, અંગ્રેજીમાં જ તાલીમ,
અમેરિકન સ્ત્રીઓ જ શિક્ષકો વગેરે હોય ત્યાં ઓછું
ખર્ચ શી રીતે આવે ? પણ અહીં ટેકરી ઉપર તેમનું
વર્તન તેમને શોભાવે એવું હતું. અહીં જે સસ્તામાં
સસ્તું મકાન મળે છે તે એટલે રોજના એ રૂપિયા
ભાડાનું એમણે રહેવા માટે લીધું હતું. એટલી
નાનકડી જગ્યામાં સૂઈ ન શકે માટે બહાર વૃક્ષકુંજમાં
નાની રાવટીઓ નાંખી હતી. મોટી બાળાઓ બધી
રાવટીમાં સૂએ, અને દરરોજ બપોળે બાળાના આખી

રાતની ચોકીના વારા હોય ! ચોકી ચોરખોરની નહિ, કારણ અહીં એ ડર નથી જ. પણ સર્પાદિ પ્રાણીઓ જ્યાં ત્યાં હોય છે તે માટે. છોકરીઓએ કેટલાયે સાધ માર્યા છે એમ બહાદુરીથી મિસ રોબિન્સન વાત કરતાં હતાં. બધી બાળાઓ પોતાની રસોઇ પોતે જ કરતી, અને એકાદ નોકર સિવાય તેમને કોઈની મદદ નહોતી. સવાર સાંજ ખૂબ ફરે, બપોરે બે ઠલાક શાળા ચાલે, સાંજે કંઈક સંગીત અને ઠવાયત ચાલે, અને રાત્રે બધાં ભેળાં બેસીને વાતા વંચાય તે સાંભળે; આમ ખેલવાની સાથે કામને પણ તેમણે ઠીક ભેળવ્યું હતું. ગાંધીજીએ તો તેમને ‘વહાલાં પંખીડાં’ એમ કેવળ પ્રેમથી જ સંબોધ્યાં હતાં, પણ તેમનામાંની કેટલીક છોકરીઓએ ટોચ ઉપર પંખીવાળી લાકડી હાથમાં રાખી હતી તે બેઠને અમને સ્નાનદાશ્વર્ય થયું. શિક્ષિકાએ ખુલાસો આપ્યો: ‘અમે અનેક વિભાગો પાડ્યા છે, અને દરેક વિભાગને હિંદી પંખીઓનાં નામ આપેલાં છે. દરેક બાળા તે તે પંખીના નામથી ઓળખાય છે. અમારી શાળામાં બાળાઓને વ્યક્તિશઃ ઇનામ આપવામાં નથી આવતાં. દરેક મંડળને સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા, અભ્યાસ પ્રમાણે ઇનામ મળે. મંડળો વચ્ચે જ હરીફાઈ થાય છે, અને પરસ્પર સહાયતાના સિદ્ધાન્તનું પાલન થાય છે.’

વાતમાં ને વાતમાં મિસ રેખિન્સને કહ્યું:
 ‘ગાંધીજી, એમને કાંતતાં પણ શીખવીએ છીએ જો!’
 ગાંધીજીને રાજી કરવા જ કહ્યું હશે, આપડીએ. પણ
 કાંતનારે ખાદી પણ પહેરવી જોઈએ એ વાતની તેને
 શાની ખબર હોય? ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘હશે જ તો! મને
 આશ્ચર્ય નથી થતું, કારણ તમારા વડા સ્ટેનલી જોન્સ
 અમારે ત્યાં આવ્યા હતા ત્યારે મને કહી ગયા
 હતા કે અમારી શાળાઓમાં કાંતવાનું અને ખાદી
 પહેરાવવાનું દાખલ કરવાના છીએ. પણ વારૂ,
 ખાદી શું એ કાંઈ તમે જાણો ખરાં કે? શું એ પણ
 છે, પંખી છે કે મનુષ્ય છે? શું છે?’

હસતી હસતી ખાળાઓ બોલી ઊઠી, ‘કપડું.’

‘વારૂ, પણ કેવું કપડું?’

‘જડું કપડું!’

ગાંધીજી હસ્યા. ‘વારૂ, એ તો સાફ, પણ એને
 ખનાવનારા વિષે તમે કાંઈ જાણો ખરાં?’

‘દેશમાં બનેલું.’

‘નહિ, એટલું જ નહિ વધારે કહો.’
 પછી ગાંધીજીએ વ્યાખ્યા આપી.

‘વારૂ, ખાદી કેમ પહેરવી જોઈએ?’

‘કારણ એ સસ્તી મળે છે,’ એકે જવાબ
 આપ્યો.

‘નહિ, એ તો ધૂળ જેવું કારણ કહેવાય. આપણે બધું જ સસ્તું મળે તે લઈએ છીએ થોડાં ?’

‘એ ઘાવાય છે સારી રીતે ।’ બીજે જવાબ આપ્યો.

‘નહિ એ કાંઈ બહુ ભારે કારણ નથી. તમે જરા વધારે વિચારો, અને પછી કહો. જોઈએ તમારાંમાં કેણુ સૌથી હોશિયાર છોકરી છે ? વાડ, તમે કહેશો આપણે દેશ કેવો છે ?’

‘સુંદર છે,’ એવો કાંઈક જવાબ મળ્યો.

પણ એક ડાહી સરખી છોકરી ધીમે રહીને બોલી, ‘ગરીબ.’

‘હાં, ત્યારે એવા ગરીબ હોકો આપણે ત્યાં કરોડો છે. એનાં બાળકોને તમારા જેવી શાળામાં જવાનું મળતું નથી. તમારી જેમ ચાળીસ રૂપિયા મહીને ખર્ચવાના એ ક્યાંથી લાવે ? એ હોકો તો મજૂરી કરીને પેટ ભરે. કેટલાકને મજૂરી પણ ન મળે. તેવાની પાસે આપણે કંતાવીએ અને વણાવીએ તેમાંથી આ ખાદી બને. એ ખાદી તમે પહેરો તો તેમને તમારા જેવી કેળવણી તો ન જ મળે, પણ તેમનાં બચ્ચાં માટે દૂધ મળે, કોકવાર શાક મળે. તમે એ ચાળીસ રૂપિયા મહીનાની કિંમતની કેળવણી બીજાને નથી મળતી અને તમને જ મળે છે એટલા ખાતર છોડી દો એમ કહેવાની તો મારી કિંમત

નથી થતી; પણ તમને ઇશ્વરે એવી ખર્ચાળ કેળવણી આપવાની સગવડ આપી છે તેથી તમે પેલાં ગરીબોનાં છોકરાંની અવગણના ન કરો, ઉલટા તેમની સાથે કાંઈક આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધો. એ સંબંધ તમે ગરીબોએ બનાવેલી ખાદી પહેરીને બાંધી શકો, અને પૈસા કમાવાને માટે નહિ, પણ ગરીબને અને એદીને કાંતવાનું ઉત્તેજન આપવાને માટે કાંતીને તમે એ સંબંધ બાંધી શકો. પણ આટલું બસ થયું. હવે તમારે મને કાંઈક મધુર ગાઈ સંભળાવવું જોઈએ.' બાળાઓએ મધુર ગીત ગાઈને વહાય લીધી.

મહાદેવ દેશાઈ

અસ્પૃશ્યતાની પરાકાષ્ઠા

પાલઘાટ કેાચીન રાજ્યમાં આબ્યું. સનાતની-
ઓનો એ કિલ્લો છે. અહીં અસ્પૃશ્યોને અમુક
રસ્તા ઉપર જવા દેવા કે ન જવા દેવા એ વિષે
ખૂબ લડતો લડાઈ છે, લડાઈ રહી છે, અને હાલ
સુધી તો અસ્પૃશ્યો જ એનું આકરૂં પરિણામ
લોગવતા આવ્યા છે. આ જ સ્થાને અસ્પૃશ્યતાનો
અધમમાં અધમ નમૂનો ‘નાયાડી’નો જોવામાં આવ્યો.
પાલઘાટ પહોંચીને ગાંધીજી નહાઈ ઘોઈ કાંતવા બેઠા
ત્યાં તેમને લાંબી તીક્ષ્ણ ખૂંચો સંલગાઈ. ઘડીક વાર
તેમને લાગ્યું કે મજૂરો કાંઈક કામ કરતા હશે કે
કેશિયાઓ અમુક લલકારા કરતા કેશ હાંકતા હશે,
પણ નહિ, આ તો ‘નાયાડી’નો અવાજ હતો.
ગાંધીજી તરત ત્યાં દોડી ગયા. ઘરના ઘરવાળની

બહાર મોટો ઘોરી રસ્તો, તેની બાજુ ઉપર મોટી વાડ, અને વાડની પેલી બાજુએ દૂર એક સરસ ઢાઢીમૂછ મૂંડેલો અને વાળમાં તેલ નાંખેલો હૃદયુષ્ જીવાન ઊભો હતો. અમને આવતા જોઈને તે ભાગવા માંડતો હતો, પણ સૌએ તેને ધોલાવ્યો એટલે આવ્યો. પણ વાડની આ બાજુએ તે આવે જ શેનો? ‘મારી જિંદગીમાં એ રસ્તા ઉપર ચડ્યો નથી તો આજે આવું? મારાં હાડકાં નહિ ભાંગી નાંખે?’ આમ તેણે ગાંધીજીને જણાવ્યું. આમ ખૂબો કેમ પાડે છે, એનો ખુલાસો કરતાં સ્થાનિક માણસોએ જણાવ્યું કે નાયાડીઓ દર શનિવારે આવી રીતે પોકાર કરે છે એટલે ઘરમાંથી નોકર ચોખા લઈને આવે છે, નાયાડી પોતાનું કપડું પાથરી દૂર ભાગે છે, એટલે પેલા કપડા ઉપર નોકર ચોખાની મૂઠી ફેંકે છે! પણ આવો હૃદયુષ્ જણાતો જીવાન આમ ભીખ શા સાફ માગતો હશે! આ માણસ તો સુખી નાયાડી હતો, તેને તો રાજની ચાર આના મજૂરી મળતી હતી, તેની સ્ત્રીને ત્રણ આના મળતી હતી. ગાંધીજીએ પૂછ્યું: ‘ત્યારે તું ભીખ શા સાફ માગે છે?’ પેલો ઠહે: ‘અમને ગરીબને થોડા વધારે ચોખા મળે તે શું ખોટું?’ ‘પણ, તને હું સાફ કામ આપું. તને રાજના આઠ આના સુધી મળે, તોપણ તું ભીખ માગવાની ન છોડે?’ ‘છોડું,

પણુ મારા ઘરવાળાની રજા લેવી જોઈએ.’ ‘કાલે આવીશ ?’ ‘ના, કાલે તો નહિ. પણુ આવતા શનિવારે !’ આમ તેણે અમને ટાળ્યા. આમ આ લોકોને બીજા માગવી પ્રિય થઈ પડી છે, અને હિંદુઓ એને મૂઠી ચોખા નાંખીને જાણે કૃતકૃત્ય થતા હોય એવી રીતે પોતાના હૃદયના અવાજ આગળ કાનને તાળાં વાસીને બેઠા છે.

એઝવા અને ચિરમાનું એક કેપ્યુટેશન આ પછી આગ્યું. એઝવા એ અંત્યજનોમાં ‘ઊંચામાં ઊંચા’ અને નાયાડી ‘નીચામાં નીચા.’ ચિરમાનેા વર્ગ કયાંક વચ્ચે આવે છે. ‘કયાંક વચ્ચે’ એટલા માટે કહું છું કે વચ્ચે કેટલાક વર્ગ આવે છે તેની મને ચોક્કસ ખબર નથી. અને આમાં પણુ ઊંચા નીચા ઉપર શિરજોરી કરે છે, અને ‘નાયાડી’ બિચારો જેટલો પ્રાદ્વલ્લની દૃષ્ટિએ તેટલો જ એઝવાની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્ય છે અને અદૃશ્ય છે.

આમાંના ઘણા અંગ્રેજી જાણતા હતા, સૌ સામાન્ય સજ્જનો જેવા ઊજળા અને કેળવાયેલા લાગતા હતા, એટલે પોતે એઝવા છે એમ એમને કહેવું પડ્યું. એ બિચારા પોતાનામાંથી અનેક ખ્રિસ્તી થઈ રહ્યા હતા તેથી મૂંઝાઈ રહ્યા હતા. એકે પૂછ્યું: ‘આનું શું થાય ? શું આ લોકોને ખ્રિસ્તી થવા દેવા ?’

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: “ ખ્રિસ્તી થવા દેવા અને નહિ થવા દેવા: એ અર્થમાં કે જે ધમકી આપે છે તે ભલે ખ્રિસ્તી થતા. જેને પોતાના હક માટે લડવું છે તે હકને માટે લડ્યાં કરે, પણ લડતાં હારે એટલે લાગલો જ બીજા ધર્મમાં જવાની ધમકી ન આપે. કાં તો હિંદુધર્મમાં કાંઈ ખૂબી છે એમ તમે માનો કે નથી એમ માનો. જો ખૂબી છે એમ તમે માનતા હો તો તો એ છોડવાનો સવાલ જ નથી. આજે ખ્રિસ્તીધર્મવાળા પશુબળ ઉપર નભતાં રાજ્યોમાં જ માને છે. એટલે સાચા ખ્રિસ્તીઓ જે અહિંસામાં માને છે તે શું ખ્રિસ્તીધર્મ છોડી દેશે? એ જ રીતે અસ્પૃશ્યતા અને નાતબંતો કે ઊંચા નીચાનો ભાવ એને હિંદુધર્મની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. છતાં ઘણા હિંદુઓ તે માનતા હોય તેથી જે નથી માનતા તેણે હિંદુધર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, તે મરણપર્યંત પેલાઓની સાથે યુદ્ધ કર્યાં કરે એ જરૂરનું છે. પણ તમે જો કહો કે ‘ના, હિંદુધર્મ અમે છોડી જઈશું,’ તો હિંદુધર્મ માટે તમને કશી જ કિંમત નથી એમ હું કહીશ.”

‘હિંદુધર્મ ઠીક ઠીક સમયમાં શુદ્ધ થઈ જશે એવી તમે આશા રાખો છો?’

‘એ આશા ન હોત તો મારે માટે જીવવું અશક્ય થઈ પડત.’

‘આજે સત્યાગ્રહ કોની સામે કરવો ? બ્રાહ્મણો જડ છે, એ સત્યાગ્રહને લાયક નથી. અમે સત્યાગ્રહ કરવાને લાયક નથી !’

‘તમે સત્યાગ્રહ કરવાને લાયક નથી એ કહ્યું તે સાચું, પણ અમુક સત્યાગ્રહને લાયક નથી એમ કહેવું એ ખોટી વાત છે. અનિષ્ટ વધારેમાં વધારે જુઓ ત્યાં સત્યાગ્રહને સ્થાન છે જ. જ્યાં હિંસા સિવાય બીજો માર્ગ ન દેખાતો હોય ત્યાં સત્યાગ્રહને સ્થાન છે, કારણ હિંસાની જગ્યાએ અહિંસા સ્થાપવાનું તો આપણું કામ છે.’

મહાદેવ દેશાઈ

વિદ્યાર્થીઓને

વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ અને દશા એ પ્રશ્નચર્યની દશા. દરેક ઇન્દ્રિયનો સંયમ એ એને! ભાવ છે. વિદ્યાર્થીજીવન એ જીવનનો પાયો છે; જીવનની તૈયારી છે. એ દશામાં માળાપની પાસેથી, શિક્ષકો પાસેથી, સંસાર પાસેથી આપણે લીધા જ કરીએ છીએ. પણ એ લીધા કરીએ છીએ તે એ અર્થે, કે વખત આવ્યે એ લીધેલું બધું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પાછું આપીએ.

પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ ‘પ્રશ્નચારી’ કહેવાતા. પ્રશ્નચારી એટલે ઇશ્વરને માગે અને ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનાર. એ પ્રશ્નચારીઓને રાત્રીઓ અને મુરખીઓ માન આપતા. સમાજ સ્વેચ્છાએ એમનું પોષણ કરતો, અને બહલામાં તેઓ સમાજને

સોગણા બળવાન આત્મા, બળવાન માનસ અને બળવાન બાહુ અર્પણ કરતા.

આજે તો વિદ્યાર્થીને ખાર વરસની ઉંમરથી આજીવિકાનો વિચાર કરવો પડે છે. આ તો વિદ્યાર્થીઆશ્રમ સાથે ગૃહસ્થાશ્રમનો સંકર થયો. આ સંગમ નથી પણ સંકર છે. સંગમ તો ગંગાજમનાના સંગમ પેઠે જો શુભ વસ્તુઓનો હોય.

વિદ્યા છે તે મન, શરીર અને આત્માની ઉન્નતિ માટે છે. જેનું શરીર સુવ્યવસ્થિત અને મજબૂત છે, જે સખત ટાઢતડકો અને શ્રમ સહન કરી શકે છે, જેનું મન ધારેલું કામ કરી શકે છે, જે સંયમી છે, જેનો આત્મા સ્વચ્છ છે — એવો સ્વચ્છ છે કે જે કહી શકે કે હું મારા હૃદયના લણુકારા સાંભળવાનો છું (અને આત્માનું સ્થાન હૃદય છે એટલે હૃદય પણ સ્વચ્છ હોવું જોઈએ) — તેણે ખરી વિદ્યા લીધી છે. આ ત્રણ વસ્તુ જેણે મેળવી હોય તેણે આજીવિકાનો પાઠ લેવાની જરૂર શાને હોય? આજીવિકાની ચિંતા શાને હોય? એને તો વિશ્વાસ હોય કે જેણે ઠાંત આખ્યા છે તે ચાવણું જરૂર આપશે.

વિદ્યાને જે કેવળ આજીવિકાનું સાધન માને છે તેને આજીવિકા પણ મળતી નથી. અને જે વિદ્યાને ખીલવવાની શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિદ્યા મેળવે છે તેને આજીવિકા એની મેળે મળી રહે છે. વિદ્યાર્થી

નીકળે કે તરત તેને ત્રીસનો કે ત્રણસોનો પગાર શરૂ થઈ જાય એવું જે વિદ્યાપીઠ તમને ખત લખી હે તે તો તમને અપંગ બનાવે છે. પછી પુરુષાર્થની શક્તિ તમારામાં નહિ રહે. ખરી વિદ્યાપીઠ તો તમને માત્ર મુસીબત સામે ટકી રહેવાની અને તેમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ આપે.

ગાંધીજી

ਐ ਝੇਰੀ

[ਝਾਏਥਕਰ]

કારણ

નાના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઝીલી શકે એવું નાટક લખવાનો આ અલ્પ પ્રયત્ન છે.

આ નાટક કંઈ ઉચ્ચ કલાકૃતિ નથી. વાર્ષિક ઉત્સવમાં વિદ્યાર્થીઓને વિનોદનું સુલભ સાધન મળે એ ઉદ્દેશથી જ તે લખાયું છે.

શાળાના ઉત્સવ પ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગને સ્થાન ધણે ભાગે હોય જ છે. કેટલેક ઠેકાણે પ્રતિભાવાન કવિઓની કોઈ અભિનત કૃતિમાંથી અમુક ભાગ ભજવવામાં આવે છે. મોટરાંઓને એમાં ખૂબ રસ પડે છે. છોકરાંઓને એમાં ઉત્સાહ તો હોય જ છે, તાલીમ પણ મળે છે; પણ તેઓ પૂરતો રસાસ્વાદ લઈ શકે છે કે કેમ એ વિષે માત્ર કોઈકોઈ વખતે શંકા રહી જાય છે.

આ પ્રથા પણ આજકાલ મોળી પડી છે. આજ-કાલનું વલણ મોટે ભાગે એકાદ હાસ્યરસપ્રધાન સંવાદ અથવા પ્રહસન ભજવવા તરફ છે. પ્રહસનમાં સહેલો અને સોધો હાસ્યરસ સહેજે જામે છે, તેથી અલ્પસ્વલ્પ શક્તિથી પણ બારે અસર પાડવાનું સમાધાન મળે છે. વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ વધવાનો સંભવ હાસ્યરસમાં ઓછો

હોય છે. હાસ્યરસ જે સંસ્કારી ન હોય તો અભિરુચિની હાનિ પશુ થાય છે. અને ઉત્સવના પ્રસંગે હાસ્યરસથી અલંકૃત થાય છે જ એમ નથી. કોઇક કોઇક વાર ઉત્સવના ગાંભીર્ય અને પાવિત્ર્યને છેલ્લો હાસ્યરસ મારી નાંખે છે, અને જાણે આખો ઉત્સવ જ એક કૃત્રિમ નાટક હોય એવી અસર ઉપજાવે છે. ઉત્સવની દૃષ્ટિએ તેમજ અભિનયકળાની કેળવણીની દૃષ્ટિએ સૌથી હાસ્યરસ ઇષ્ટ નથી હોતો.

ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ હોય, ઉત્સાહ હોય, ખુશમિજબ હોય;—ખુશમરકરી હોવી જ જોઇએ એમ નથી. અને હાસ્યરસમાં પણ વિનોદ જુદો અને વિદ્વષકપણું જુદું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સાવ ઉતરતો હાસ્યરસ દેખાય છે તેમાંથી સદ્ભાગ્યે આપણે કંઇક ઉગરી ગયા છીએ. સંસ્કારી વિનોદ આપણે કેળવી શક્યા છીએ. પણ હમેશાં હાસ્યરસ જ હોય એમ શા માટે? સંસ્કારી કે અસંસ્કારી હાસ્યરસથી કંટાળ્યા હોઇએ ત્યારે ગંભીર પ્રસંગો પણ રસકર નીવડે છે.

આમાં પ્રવેશો વચ્ચે આવેલી કવિતાઓ શ્રી. જુગતરામ દેવેએ બનાવી આપી છે. સંગીત નાટકોમાં સંવાદ વચ્ચે જ સંગીત આવે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ સંગીત યોગ્ય ઠેકાણે આવ્યું હોય તોય ગાનતાનના આલાપ સંભાષણના પ્રવાહને અસ્થાને તોડે છે. તેના કરતાં પ્રવેશ પૂરો થયા પછી એનો ભાવ બતાવનારું પદ હોય તો એ જ ગરજ વધારે સારી રીતે સરે છે.

પિંડમાં જેહ બ્રહ્માંડમાં તે જ છે,
 તત્ત્વ સામાન્ય સર્વત્ર વિદ્યસે;
 રંગભર જે નભોમંડળે રેલતો,
 મનુજ મુખમંડળે તે જ વિહસે. પિંડમાં૦
 રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રની ભક્તિ રૂપે વસે,
 તે જ ગૃહમાં ગૃહભક્તિ રૂપે;
 અન્ય નથી રાષ્ટ્ર, ને અન્ય નથી ગૃહ વળી,
 ખારિ જે સરવરે તે જ ફૂપે. પિંડમાં૦
 ધર નથી અમન ને અમનનું સ્થળ ખરે,
 ધર ગણો પરમ ગુરુની જ શાળા;
 ધર તણી હૃદમાં વિશ્વ-ધરના લહે
 અનુભવો અવનવા બાળ બાળા. પિંડમાં૦
 શરવીરો અને ધર્મવીરો વળી,
 દાનશરણ તથા સેવશરણ;
 ગૃહ વિષે નીપજીને ત્યાં જ સેવાય સૌ,
 ગૃહ તણી હૃદથી યાય પૂરા. પિંડમાં૦
 સંત ને સેવકો, ધર્મસંસ્થાપકો,
 સાહસિક શોધકો જ્ઞાનગરવા;
 સર્વને શિર ઉપકાર ધરનો ધણો,
 ધર રૂપી તરુ તણાં મુકુંજ સરવા. પિંડમાં૦
 ધરતાણું જતન કરી નાણુશે જેહ નર,
 તેહનો સર્વ સંસાર મુઘર્યા;
 પિંડ પર જેહ જય સાધશે જોગીવર,
 તેને બ્રહ્માંડજય સાવ મુતરો. પિંડમાં૦

પ્રવેશ પહેલો

ગરબડ—ઈશ્વરભાઈ, તમારો નાનો ભાઈ હવે નાનો ન ગણાય. તમે બે હજી સાથે રહો છો એ નવાઈ છે.

ઈશ્વરભાઈ—એમ કેમ બોલો છો ગરબડશા ? ભાઈઓ મોટા થયા એટલે શું એમણે જુદા થવું જ જોઈએ ?

ગરબડ—સીધી વાતને ભાઈસાહેબ, આમ જિંધી ન લઈ જાઓ. સગા ભાઈઓ તે કાંઈ જુદા થવાનું પસંદ થોડા જ કરે ? પણ દુનિયાનો વહેવાર પણ જરાક જાણવો જોઈએ ના ? ભાઈઓ પરણ્યા, છોકરાંછૈયાં થયાં એટલે જુદા થાય એ જ ઠીક. તમે ભાઈઓ ભાઈઓ તો એક છો જ, પણ રસોડાં અલગ ક્યાં હોય તો પછી નાહકની કચકચનું કારણ ન રહે.

ઈશ્વરભાઈ—અરે, બે માજણ્યા ભાઈઓ લેળા રહે એ તમારાથી દેખ્યું નથી જતું શું ? શું આ જમાનાનો એટલો બધો જુલમ કે એક ઘરમાં બે ભાઈઓ સાથે રહે પણ નહિ અને સાથે જમે પણ નહિ ?

ગરબડ—હું ક્યાં કહું છું કે બે ભાઈઓ સાથે રહી ન શકે? અને તમે બે ભાઈઓ સાથે રહો તેમાં મારા પેટમાં થોડું જ ફૂખવાનું હતું! એક લોહી તે એક લોહી. ગમે તેવો જમાનો આવે તોય ડાંગે માર્યાં પાણી કંઈ નોખાં થવાનાં હતાં? માફ કહેવું તો એટલું જ હતું કે તમારા કરતાં વહેવાર મેં જરા વધારે જોયો છે. તમે ભાઈઓ તો એક લોહીના રહ્યા એટલે તમે નહિ લડો, બધા ઘૂંટડા ગળી જશો; પણ પારકી જણીઓ લડ્યા વગર રહેશે? અને તેઓ જ્યારે આંખમાં ગંગાજમના રેલાવીને તમને તાણવા નીકળશે ત્યારે સગા ભાઈઓ પણ સગા મટી જશે. એટલે મેં તો સહેજ તમારા કાને નાંખી જોયું કે ભાઈ, પાણી પહેલાં પાળ બાંધો તો સાફ છે. લેશું ગળડાવી શકે તો તો મારી આંખ જ ટાઢી તો.

ઈશ્વરભાઈ—ના બાપા, પાણી પહેલી પાળ બાંધીને મારે પાણીને નોતરવું નથી. અમારાં હિલ જ્યાં સાફ છે ત્યાં કોની મગફળી છે કે અમારામાં ફાટ પડાવે?

ગરબડ—હા ભાઈ, એ તો ખરું સ્તો. માફ કરજો હોં. મેં તો સહેજ મનમાં આવ્યું એટલે કહી નાંખ્યું છે. એનું કશું મનમાં ન આવ્યું.

શંકા નાગણીરે, વહાલાં ! ના કરશે કોઈ સંગ;
 શંકા સાપણીરે, પ્રેમી ! પાડશે ના પરસંગ.
 માળ પડેલી ફૂલની—એની રંગબેરંગી ભાત;
 ભાજ્યું એટલું માનજો મા તમે, મેલજો મા ઝટ હાથ.
 શંકા નાગણીરે, વહાલાં ! વખબારિયા એ રંગ;
 શંકા સાપણીરે, બાપુ ! ભોળવીને દે ડંખ.
 સાપણી ડસે એકને ત્યારે એકના લેતી પ્રાણ;
 શંકા નાગણી એકને ડસે તો કરે અનેકની હાણ.
 શંકા સાપણીરે, ધારે નીત નવા રૂપરંગ;
 શંકા નાગણીરે, પ્રેમી પાડશે ના પરસંગ.

પ્રવેશ બીજો

ધમિરભાઈ—અલ્યા એ કેરીવાળા, કેરી કેમ આપી? સારી છે કે રાશી? હરજનનું શું? બાલ. સારી હોય તો જ ખતાવજે હોં.

નાનાભાઈ—કેરી તો સારી છે. પણ કેટલી બધી મોંઘી? જવા દો ને થોડા દિવસ. પછી જ લઈશું, મોટાભાઈ.

ધમિરભાઈ—[વિનોદમાં] કેમ, તારા મોહનને કેરી નથી સહતી તેથી કે? આપણે ક્યાં ગાડું ઠાલવવું હતું જે! ધીરૂ રોજ ‘બાપુ કેરી લાવો’ ‘બાપુ કેરી લાવો’ કરીને પજવે છે એટલે થયું લાવો થોડીક લઈ રાખીએ. છોકરાંએ ખાશે ને રાજ થશે.

અલ્યા કેરી તો બહુ મોંઘી છે તારી. નથી લેવી જા.

વારૂ, રાખ જરા. બે હરજન આપતો જા.

[કેરી ખરીદ કરે છે.]

[ભાઈને હદેશીને] કેરી છે તો મોંઘી, પણ આપણે થોડા જ રોજ રોજ લઈએ છીએ? પડોશીનાં છોકરાં કેરી ખાય ને આપણાં એમની સામું ટગરટગર જોયાં કરે એ ઠીક નથી લાગતું.

છોકરાંઓ એકવાર બૂખલ્યાં થઈ જાય તો પછી ખાનદાની કેળવાય જ નહિ.

નાનુ, પેલી કેરીની ટોપલી ઘરમાં મૂકી દે તો.

[નાનાભાઈ ટોપલી ઉપાડે છે.]

ના, જરા રહે. હમણાં છોકરાઓ નિશાળેથી આવશે.

[ટોપલીમાંથી બે કેરીઓ લઇને—]

બસ, હવે ખાકીની અંદર મૂકી આવ.

[નાનાભાઈ અંદર જાય છે.]

ધર્મિરભાઈ—[જમણા હાથમાંની મોટી કેરી તરફ જોતાં જોતાં] ધીરૂને કેરીઓ બહુ ભાવે છે. કેરી જોઈને એવો તો ફૂંકશે.

પણ છોકરાઓ આજે હજી કેમ ન આવ્યા? આ માસ્તરલોકોને જરાય વિચાર જ નથી હોતો. હસ તો ક્યારના વાગી ગયા. હજી છોકરાઓને ગોંધી રાખ્યા છે. પોતે ચચચાર વાર ચહા પીચે એને બૂખ શાની લાગે? બિચારાં છોકરાંઓનાં પેટમાં તો ક્યારનાં કુરકુરિયાં બોલવા માંડ્યાં હશે. પણ એ લોકોને એનું જાન થેનું હોય?

[ધીર અને મોહન આવે છે.]

આવ્યા આવ્યા, ઓ પેલા છોકરાઓ આવ્યા.

[મોટે સાદે] છોકરાઓ, કે...રી..., કેરી...

એ જુઓ કેરી....બોલો કેને જોઈએ કેરી ?

મોહન—ક્યાં છે કેરી, ક્યાં છે કેરી ?

ધીરૂ—મારે જોઈએ છે, મારે જોઈએ છે.
આપો, મને આપો કેરી.

[દોડતા દોડતા ઓકરાઓ બાજુઓ ફેરવે છે. ધીરૂ ઈશ્વરભાઈની ડાબી તરફ અને મોહન જમણી તરફ આવે છે. ઈશ્વરભાઈના મનમાં ધીરૂને મોટી કેરી આપવાનું હતું એટલે અનજ્ઞતાં જ એના હાથની આંટી પડે છે — જમણો હાથ ડાબી તરફ અને ડાબો જમણી તરફ જાય છે. એટલામાં નાનાભાઈ ટાપલી ઘરમાં મૂકીને બહાર આવે છે. મોટાભાઈના હાથની આંટી જોઈ એના મોઢા ઉપર વહેમની છાયા પથરાય છે.]

નાનાભાઈ—[ચીડાઈને] મોટાભાઈ, આજથી આપણું પણ આમ જ.

ઈશ્વરભાઈ—[આશ્ચર્યથી] એટલે શું ?

નાનાભાઈ—[રેખથી દબાયેલા સાદે . ધીમેધીમે બોલે છે.] એટલે એ જ કે હવે પછી આપણું લેણું નહિ લાગે. હવે સાથે નહિ રહેવાય.

ઈશ્વરભાઈ—[આશ્ચર્યથી મૂંઝાઈને] અરે પણ થઈ શું ગયું ? વાત તો કર. પેલા ગરબડશાએ લાલેયો લાગે છે.

નાનાભાઈ—[જાંચે સાદે] બિચારો ગરબડશા શા સાફ લાલેરે ? અમે સગી આંખે જોઈએ છીએ તે જ બસ નથી શું ?

ધશ્વિરભાઈ—અરે પણ તેં એવું તે શું જોઈ નાંખ્યું એ તો કહીશ કે નહિ? આજે તને થઈ શું ગયું છે?

નાનાભાઈ—મને વળી શું થાય? તમારા હાથમાં આંટી પડી એ જ બતાવે છે કે હિલમાં આંટી પડી ચૂકી છે. હવે લેગા કેમ રહેવાય?

ધશ્વિરભાઈ—[આશ્ચર્યથી પોતાના હાથ તરફ જુએ છે અને ખડખડાટ હસીને] એહો, આ તો હાથને આંટી પડી ગઈ! અને એટલામાં ભાઈસાહેબ આટલા બધા ચીડાઈ ગયા! ધીરૂને મોટી કેરી આપવાનું મન થયું હતું ખરૂં, પણ તેમાં શું થઈ ગયું?

નાનાભાઈ—શું થઈ ગયું? તેથી તો બધું જ થઈ ગયું.

ધશ્વિરભાઈ—માન કે એ મારી ભૂલ થઈ, પણ તેટલા ઉપરથી તે વળી એક ઘરનાં બે ઘર કરાતાં હશે?

નાનાભાઈ—અને હમણાં કેરીવાળાના કેબતાં 'તારો મોહન ને મારો ધીરૂ'ની વાત કરતા હતા એ પણ અમસ્થી જ હશે કાં?

[જરા થોભીને]

ના, મોટાભાઈ, હવે લેગા રહેવામાં માલ નથી. મને નોખો થવા દો. જેમજેમ હડાડા વધતા જશે તેમતેમ ખટાશ વધ્યે જ જવાની.

ગરબડશાનું બિચારા જીવનું કહેવું મને તો સાચું લાગે છે.

ઈશ્વરભાઈ—પણ તું આટલો અધીરો કેમ થઈ ગયો છે? આટલા દિવસ લેળા રહ્યા તે શું એળે જ ગયું? બાપાને ગુજરી ગયાને આજકાલ કરતાં બાર વર્ષ થવા આવ્યાં. આટલા દિવસ કોઈ કાળે ન બગડ્યું તે એક આંટીથી બગડી ગયું? અને બગડ્યું હોય તોયે શું? આપણે પાછું સુધારી લઈશું. અછલ જરા ઠેકાણે રાખીએ, નાના, અછલ ઠેકાણે રાખીએ.

નાનાભાઈ—ના મોટાભાઈ, ખૂંદસે ગઈ સો હોજ સે નહીં આતી. ભલે તમે તમારે મને જ બૂંડો સમજાવો. બાર વરસ સુધી કોઈ કાળે કોઈ પણ પ્રસંગે મનમાં લેદ ન આવ્યો તે આજે જ કેમ આવ્યો?

[થોડાક વિચાર કરીને ઠંડે અવાજે]

મોટાભાઈ, હું તો જીવો થવાનો જ.

ઈશ્વરભાઈ—[અધીરાઈથી] અને હું તને નહિ જ જીવો થવા દેવાનો. ગમે તે થાઓ તોય હું તારો મોટો ભાઈ છું, સમજાવો. દુકાન અને ખેતર મારા હાથમાં છે. તારે નોખું રાંધી ખાવું હોય તો ભલે તું તારે રાંધી ખાજે, પણ અનાજનો એક દાણો મારા ઘરમાંથી મળવા નહિ દઉં. કહું

હું તે માની જા, કાગનો વાઘ ન કર. આ તો જાણે મૂછ ઉગી એટલે મોટા થઈ ગયા! અને વળી પાછો મને શિખામણ આપવા આવ્યો છે— ‘ખૂંદ સે ગંધ સો હોજ સે નહીં આતી!’....

નાનાભાઈ—એટલે શું મારે સદાને માટે તમારા કહ્યામાં જ રહેવું? તે નહિ જાને. હવે હું પણ મોટો થયો છું. હા હા, મૂછ કંઈ અમસ્થી જ નથી ઉગી.

પ્રવેશ ત્રીજો

ધંધિરભાઈ—[સ્વગત] ઘરમાં આ શું થવા બેઠું છે? નાનાએ આજ સુધી આવો જવાબ કોઈ દિવસ આપ્યો નહોતો. ત્યારે શું આજે જ એ એકાએક બગડી ગયો? કે અત્યાર સુધી મેં એને ઓળખ્યો જ નહિ? કયું સાચું માનવું? સગો ભાઈ એકાએક બગડે એ પણ માન્યામાં કેમ આવે? અને આટલા વરસ પેટમાં પાપ સંઘરી નાનો મીઠીમીઠી વાતો કરતો હશે એમ પણ કેમ મનાય? બાર બાર વરસ થયાં ધરતું બધું વૈતરું હું જ કરતો આવ્યો છું. એને કંઈ કરવું પડ્યું છે? ઘરમાં જમાઈની પેઠે રહે છે! અને છતાં મારા હાથમાં ધીરને એક ફેરી આપવા જેટલીયે સત્તા નહિ!

છતાં હું બધું ગળી જાઉં છું. આખા જન્મારામાં કોઈની આગળ બૂલ કબૂલ કરી નહોતી તે ભાઈ ખાતર કબૂલ કરી દીધી. તોય એ ક્યાં માને છે? મારા વચનની કંઈ જ કિંમત નહિ! અને જાણે હું જ ગુન્હેગાર હોઉં તેમ મને મહેલું મારે છે — ખૂંદ સે ગઢ સો હૌજ સે નહીં આતી.

દોકડો કેમ કમાવોએની તો આવડત ન મળે
 અને મોટો બિરબલ થવા જાય છે. ગમ ખાવાથી
 હવે નહિ ચાલે. હવે તો એને બતાવી જ દઉં
 કે ઘરમાં એની જગ્યા કય છે. પણ આપણે જ
 મોઢે ચડાવીએ અને પછી માથે ચડીને બેસે એમાં
 એનોયે વાંક શો? મેં કહ્યું કે મારી બૂલ થઈ
 એમ ગણ ને બલો થઈને માની જા. એનીયે
 એ ભાઈને ક્યાં કિંમત છે?

માન મા મન થકી મોટા,
 હો માનવી માન મા મન થકી મોટા.
 નાનો હતો ત્યારે મોટા થવાની
 હોંશે થતો નિત્ય મોટા;
 મોટા મોટા કરી તને લોકે ચડાવ્યા,
 અહ્યા તે'દિનો તું થયો ખોટા. હો०
 નાનો હતો ત્યારે નાની હાથુડીએ
 વિશ્વાસે વસ્તુ સહાતો;
 મોટો રે મનથી બન્યો તે'દિનો
 વહેમ થકી મારતો લાતો. હો०
 નાનો હતો ત્યારે માનીતો થઇને
 સૌમાં તું સહેજમાં સમાતો;
 મોટો બનીને હવે દરિયા ને દુનિયા
 માથે ઉપાડવાને ધાતો. હો०
 નાનો હતો ત્યારે કેવો નાનાં માળાપને
 પ્રેમે પ્રભુ ગણી જતો;
 મોટાઇમાં આજ અહ્યા ત્રણે ભુવનનો
 સ્વામી તે તારે મન છોટા. હો०

પ્રવેશ ચોથો

ચતુરભાઈ વકીલ — [ખુશી પથી બેઠીને]
ઓહોહોહો નાનાભાઈ! તમારાં પનોતાં પગલાં
અમારે આંગણે ક્યાંથી? આવો આવો પધારો.
બેસો. ત્યાં નહિ, અહીં બેસો. શી નવાબૂની
છે? આ વરસે વરસાદ તો સરસ થયો છે.

તે દિવસે શાળાના મેળાવડામાં તમારા જ
છોકરાએ વન્દે માતરમ્ ગાયું હતું ને? કેવું સરસ
ગાયું હતું! સાથે જ કહું છું નાનાભાઈ, તમારો
દીકરો મોટો દેશભક્ત થવાનો છે. તમારે એને
અત્યારથી જ ભાષણો કરવામાં તૈયાર કરવો
જોઈએ. એના અવાજમાં ‘રિંગ’ છે હો. રિંગ
એટલે તમે ન સમજ્યા? રિંગ એટલે બોલતી
વખતે થતું અવાજનું ગુંજન. ભાગ્યે જ કેઈ એક
વક્તામાં એ જોવામાં આવે છે. તમારો દીકરો
‘ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓરેટર’ થવાનો છે.

નાનાભાઈ—હા, તમારા જેવાની કૃપાથી
છોકરો સારો નીવડ્યો છે.

ચતુરભાઈ—પણ તમારો ધીર કેમ આટલો
મંદ? એમ તો બંને એક જ ઘરમાં એકસરખા
ઉછરેલા. સાથે જ જમનારા ને સાથે જ લણનારા.

તુઓ એક જ ઘરના છોકરાઓ, પણ અઘલ તો
સ્થિર આપે ત્યારે જ ને?

પણ હવે જવા દો એ વાત. તમારું
આવવું કેમ થયું એ તો કહો.

નાનાભાઈ—એ છોકરાઓની વાત લઈને જ
આવ્યો છું ભાઈ. મોટાભાઈએ ધીરને આટલો
મોઢે ચડાવ્યો ન હોત તો તે પણ મારા મોહન
પેટલો જ હોશિયાર થાત. ઘરની વાત બહાર
કેમ કહેવાય? પણ તમને જ કહું છું. ચાર
વરસ થયાં અમારું ગાડું ચીલેથી ઉતરી પડ્યું છે.
મારે મારા મોહનને મુંબઈ લાવવા મોકલવો છે.
મોટાભાઈ ના પાડે છે. એમનો ધીર ઠાઠ
નીવડો ત્યારથી કેળવણી વિષેની એમની બધી
ફલટ જ ભાંગી ગઈ છે. મોહન હોશિયાર છે
કેમ આખું ગામ કહે છે, પણ તેનું એમને શું?
ભાંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા. તેઓ
તો એક જ વાત લઈને બેઠા છે—મુંબઈ જઈને
છોકરાઓ બગડે છે અને મારે મોહનને મુંબઈ
મોકલવો નથી, નથી ને નથી. ઘણાય એમને
સમજાવ્યા, પણ એકના બે થતા નથી. હવે
મારે કરવું શું? ભાઈની હઠની ખાતર મારા
છોકરાની કેળવણી બગડવા દઉં?

ચતુરભાઈ—[જરાક આવેશમાં] હું તો મારા ઘરના કૂતરા કે ઘોડાની કેળવણી વિષે પણ બેઠરકાર ન રહું. કેળવણી છે તો બધું છે. અમે સરકાર સાથે પણ કેળવણી માટે જ લડીએ છીએ ને! આજે અમેરિકા આટલું આગળ કેમ છે? કેળવણીને લીધે જ તો. જર્મનીથી દુનિયા કેમ આટલી બધી ધૂળે છે? કેળવણીને લીધે. પેલો ઍન્ડ્રુ કારનેગી જુઓ. નાનપણમાં કોલસાની ખાણમાં મજૂરી કરતો. આજે દુનિયામાં એને તોલે આવે એવો પૈસાવાળો કોણ છે? લલલલા રાજાઓ. તેની ખુશામત કરે છે. બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન દયો. એક ગુલામ સીદીનો છોકરો, પણ કેળવણી લઈને પોતાની કોમનો આગેવાન થયો. અમેરિકાના ખુદ પ્રેસિડેન્ટે એને પોતાની સાથે ખાણું લેવા બેસાડ્યો. તેથી હું તો માનું છું કે કેળવણી છે તો બધું જ છે.

નાનાભાઈ—માટે જ તો હું મોહનની કેળવણી માટે આટલો ઇંતેજાર છું. પણ મોટાભાઈને મનાવવા કેમ? આજકાલ તો જે કંઈ હું કહું તે બધું એ ઊંધું જ સમજે છે. આપ કંઈક ઇલાજ ન બતાવો?

ચતુરભાઈ—હું તો ભાઈ શો ઇલાજ બતાવું? ચાર વરસ સુધી કંઈ તમે ઓછા ઇલાજે

અજમાવ્યા હશે? હું તો દુનિયાનો વહેવાર
જાણું. સૌને સૌનો સ્વાર્થ વળગેલો જ છે.
અંગ્રેજોને અંગ્રેજોનો સ્વાર્થ છે, આપણને આપણો
છે. અંગ્રેજોને નકામા વખોડવા મને પસંદ નથી.
હું પોતે જ જો અંગ્રેજ હોત તો કેાઈ કાળે
લોકોના બકવાદથી ગભરાઈ જઈને હાથમાંના
કોળિયો છોડી દેત નહિ. અમે પણ બરાબર
જાણીએ છીએ કે અટકીને ઊભું રહેવું નહિ પડે
ત્યાં સુધી આ સરકાર આપણને કશું આપવાની
નથી. નાક દાખો એટલે માં એની મેળે
ઉઘડવાનું. કુદરતનો જ એ કાનૂન છે.

નાનાભાઈ—મને પણ હવે એમ લાગવા
માંડયું છે ખરું.

ચતુરભાઈ—પણ ભાઈ, તમે તો ખાનદાન
ધરના રહ્યા. તમે અમારી વાત માનો તે પહેલાં
ખીજાં ચાર વરસ વહી જશે. ચાર વરસમાં તમારું
તો કંઈ જ બગડવાનું નથી, પણ જિયારા મોહન-
ની ઉંમર જાય છે એનું જરા ખોટું લાગે છે.

મને એક કેસ મળે એટલા માટે નથી
કહેતો હોં. મારે કંઈ પ્રક્રિયાની અછત નથી.
હું તો દસ દિવસના કેસો બે દિવસમાં જ
પતાવી દઉં છું. એક માણસ પાસેથી

મહીનાના મહીનાઓ સુધી ફી ચૂસવી એ આપણને ન ગમે. હરેક અસીલનું કામ તરત પતાવી દેવું અને તેમને રાજી રાખવા એ જ મારી તો હમેશની પાલિસી છે. અસીલોને કંઈ બિચારાઓને મફતના પૈસા આવે છે? બાપડા રાતદિવસ તનતોડ મહેનત કરે ત્યારે કંઈક કમાય. હું તો મારી પોતાની મહેનત ઉપરથી કલ્પી શકું છું કે સૌને કેટલી વીસે સો થતા હશે. માણસ જો ઈમાનદારીથી કામ કરે તો ઈશ્વર કંઈ તેને આપ્યું આપતો નથી.

નાનાભાઈ—એટલા માટે જ તો ભાઈસાહેબ તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે સાચી સલાહ આપશો એવી ખાતરી ન હોત તો તમારી પાસે આવત જ શા સાફ? બોલો ત્યારે હવે મારે શું કરવું?

ચતુરભાઈ—[હજવે અવાજ] તમારા પિતાશ્રી કંઈ વસિયતનામું બસિયતનામું કરી ગયા છે?

નાનાભાઈ—કરી ગયા છે તો ખરા, અને તે છે પશ્ચુ મારી જ પાસે. પશ્ચુ તેના ઉપર સાક્ષીની સહીઓ કરાવવાની રહી ગઈ છે. તે દિવસ કેને ખ્યાલે હતો કે વસિયતનામાની આમ કોઈવાર જરૂર પડવાની? અમે તો તે વખતે રામરાજ્યમાં હતા.

ચતુરભાઈ—સાક્ષી નહિ હોય તેમાં હરકત નથી. આપણે હંડ લરીને કોરટ પાસેથી પ્રોબેટ મેળવીશું. પછી જરૂર પડ્યે કોરટમાં પાર્ટિશન સૂટ માંડીશું. કાલે સવારે નવ વાગે મારી પાસે એ કાગળ લઈને આવજો. પછી શું કરવું તે વિચારીને તમને વિગતવાર કહીશ.

નાનાભાઈ—પણ પહેલાં તમારી ફીનું નક્કી કરી લઈએ તો ઠીક, વકીલસાહેબ.

ચતુરભાઈ—ઓહો, ફી વળી ક્યાં ભાગી જાય છે ? તમારા જેવા ખાનદાન માણસ પાસે હું ફીની વાત જ કરતો નથી. અને અત્યાર સુધીની વકીલાતનો મારો અનુભવ છે કે મને કોઈ ઓછું આપીને જનારો મળ્યો નથી. દુનિયામાં હજી નેક માણસની કદર છે.

નાનાભાઈ—હ્યો ત્યારે જે જે. કાલે નવ વાગે આવીશ.

ચતુરભાઈ—હા, જરૂર. જે જે.

- નિરખો માયાની માયાની,
આ વિધવિધવરણી ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની — !
નિરખો ને નખશિખ પરખો
ગુજરી માયાની માયાની !
અહીં દૂધ કહી દે દાર,
તહીં મીઠું કહી દે ખારેં;
- રે અવળાંકરણી ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની. ! નિરખો ને
કંચન કહી કંથીર આલે,
હીરો કહી પથ્થર ધાલે;
- રે શી છળકરણી ગુજરી —
નિરખો માયાની માયાની ! નિરખો ને
હક લેવા હરખે ચાલ્યો,
તો જગડો ધરમાં ધાલ્યો,
- રે અફલહરણી ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની ! નિરખો ને
લ્યો ન્યાય ન્યાય કહી વેચે,
પરખાવે સ્વારથ પેચે;
- રે શી છેતરણી ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની ! નિરખો ને
દે અન્ન કહી પાષાણ,
ને જ્ઞાન કહી અજ્ઞાન;
- રે પ્રપંચકરણી ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની ! નિરખો ને
અમૃત કહી વેચે મૃત્ય,
ને સત્ય કહી અસત્ય;
- રે ધર્મવગરની ગુજરી
નિરખો માયાની માયાની ! નિરખો ને

પ્રવેશ પાંચમો

ગરબડ—કેમ ઈશ્વરભાઈ, યાદ છે તે દિવસની? મેં નહોતું કહ્યું તમને કે આ કળિ-
ગને જમાનો છે; આ જમાનામાં બે સગાભાઈઓ
।ષ્ટ સાથે ન રહી શકે? તે વખતે તમારે ગળે ન
કેતર્યું. હવે જુઓ મામલો ક્યાં આવી પહોંચ્યો.

ઈશ્વરભાઈ—હા, યાદ તો છે. પણ તમારા
જેવા કળિયાદલાલના કહેવાથી સગાભાઈને હું
કંઈ જુદો થવા દઉં? હા, એટલું ખરું કે ચાર
વર્ષ થયાં ઘણીવાર અંદરઅંદર જરાક કંકાસ
થવા લાગ્યો છે ખરો. તોપણ ઘરનાં વાસણ
ઘરમાં જ ખખડે એ ઠીક. એકવાર જુદા ચૂલા
માંડીએ એટલે પછી ખાનદાની ક્યાં રહી?

ગરબડ—તમે તો ભાઈ મોટા ખાનદાન
માણસ. અમે રહ્યા કળિયાદલાલ. પણ તમારા
પોતાના જ ઘરમાં શું ચાલી રહ્યું છે એની તમને
ભાળ છે? ખાનદાની ખાનદાની કરીને બેસી
રહેશે ને એકાદ દિવસ પહેર્યે લૂગડે તમારા
પહાલા ધીરને લઈને ઘર બહાર નીકળવું પડશે
એનો ખ્યાલ છે? દુનિયા કહે છે કે એક હાથે
તાળી નથી વાગતી; હું કહું છું, એક હાથે
ખાનદાની પણ જળવાતી નથી. તમારો નાનો

ભાઈ કેરટે ચડ્યો જ એમ માનજો. અને તમે તો એક ખાનદાનીનું નાડું ઝાલીને બેઠા છો !

ધશ્વિરભાઈ—હેં ! મારા સમ ? સાચે જ કે ? નાનો કેરટે ગયો ? હોય નહિ.

ગરબડ—હોય નહિ તો ભલે, બહુ સારું; તમારા મોંમાં સાકર. જે જે, બેસો, હું જાઉં છું.

ધશ્વિરભાઈ—ના ના, ના ના, ઉભા રહો. તમને કોણે કહ્યું ? નાનો ક્યારે કેરટે ચડ્યો ? વાત તો કરતા બાંચો.

ગરબડ—હા હા, ખાનદાન ધશ્વિરભાઈનો નાનો કેરટે ચડી ચૂક્યો. કાલે જ એનો દીકરો નિશાળમાં વાતો કરતો હતો. હું અચાનક ત્યાં જઈ ચડ્યો. મને જોઈને એ જરા ખંચાયો, પણ મેં તો એની બધી વાત સાંભળી લીધી.

ધશ્વિરભાઈ—હેં....

ગરબડ—તમે મોહનને મુંબઈ નથી જવા દેતા, પછી નાનો ભાઈ બિચારો શું કરે ? બેઠો હવે, તમે શું કરવા ધાર્યું છે ?

ધશ્વિરભાઈ—[આવેશથી] શું કરવા ધારું છું ? એના હાથમાં રાત્રી પાઈ આવવા નહિ દઉં ! અમેયે દીકરાનાં વહાલ બહુ જોયાં છે, પણ દીકરાને મુંબઈ મોકલવા ખાતર કોઈ ભાઈને

કેારટે ચડયો સાંભળ્યો નહોતો. એને ફૂટી બહામ મળવા નહિ દઉં. એ શું સમજે છે? હું મોટો ભાઈ અહીં બેઠો છું તે એને મન બાળે ગાજર મૂળા હોઈશ !

ગરબડ—એ કાંઈ તમારા હાથની વાત થોડી જ રહી છે ? સગો ભાઈ કંઈ ભાઈનો ભાગ એમ છોડ્યો ?

હા, કેઈ સારો વકીલ કરો તો વળી કાયદા-માંથી કંઈક ખારી કાઢી આપે ખરો. બુદ્ધિ, આજનો જમાનો જ વકીલોનો છે. પ્રજાએ ન કરી શકે તે આજના વકીલો કરી બતાવે. વકીલ એ તો આ જમાનાનું પ્રજાજ્ઞ જ સમજાવે.

પણ ભાઈ તમે તો રહ્યા ખાનદાન માણસ, તમે વકીલ શાના કરો ? બધું જ સોંપી દોને પેલા મોહનને કે મુંબઈ જઈને ખાર મહીનામાં બધું હથેળી જેવું કરીને ઘેર આવે.

[ગરબડ નય છે.]

ધનિરભાઈ—[સ્વગત] અરે રામ, નાનો કેારટે ગયો. હવે શું બાકી રહ્યું ? હવે તો એ જ, હુંચે કેારટે ચડું, વકીલ પણ કરું, ફાવે તે કરું, પણ એને કાણી કોડીયે ન મળવા દઉં ત્યારે હું ખરો. ત્રણ પેઢીની કમાઈ એક વરસમાં બિડાવી આવે ! એને પાછા હાથ આવવા ન દઉં. જોઈ તો ખરો, એ કેમ કરીને બિડાવે છે !

કોણ નગર મદમાતા મુસાફર,
 કોણ નગર તમે ચાલ્યા રે?
 નરક નગરના કે સ્વરગ નગરના—
 હ્યાંના મારગ તમે જાલ્યા રે?

મૂછ વાંકડી, ચાલ વાંકડી, વાંકી ભંમર વાળા રે;
 ધમધમ પગલે ધરણી ધ્રુવો, વરરાજના ચાળા રે. કોણ૦
 આગળ વાળાં પાછળ વાળાં, અંબાડી પર ઝૂલે રે;
 હોંશિ હોંશિ નથી સમાતા, ફૂલમાં છાતી ફૂલે રે. કોણ૦
 નરક નગર તમે ચાલ્યા મુસાફર,
 જાણે તેણે તો તને જાણ્યા રે;
 જાણકારે કર ગ્રહી ગ્રહી તાણ્યા,
 અજાણે અગયા વખાણ્યા રે. કોણ૦

કોણ નગર માનવંતા મુસાફર,
 કોણ નગર તમે ચાલ્યા રે?
 સ્વર્ગ નગરના કે નરક નગરના—
 હ્યાંના મારગ તમે જાલ્યા રે?

ધીરે ધીરે રે તમે ધીર વડે પગ થીર કરીને મૂકા રે;
 સામે મળે તેને શીશ નામે છો, વાટની પૂછો છો વાંકોચૂંકો રે. કોણ૦
 નેણ નર્માળાં ને વેણ રસાળાં, ચાલો છો તમે પગપાળા રે;
 ચાલો છો તેમ તમે થાક ન જાણો ને,
 અદકા બનો છો ઉજમાળા રે. કોણ૦
 સ્વર્ગ નગર તમે ચાલ્યા મુસાફર,
 જાણે તેણે તો તને જાણ્યા રે;
 જાણ્યા તેણે તમને જય જય કીધા,
 બહ બહ હરખે વખાણ્યા રે. કોણ૦

પ્રવેશ છઠ્ઠો

મગનલાઈ વકીલ—તમે જાણો છો કે હવે મેં તો પ્રક્રિટસ છોડી દીધી છે. ઘણું કમાયો અને ઘણું પસ્તાયો. કમાણી ભલે થઈ હશે, પણ આખો જન્મારો ખાળના એઠવાડ ચૂંથવામાં ગયો એમ જ કહોને! એના કરતાં ખીજો કંઈક ધંધો કર્યો હોત તો જીવતર સફળ થાત. ખેર. પણ હવે તમારી શી વાત છે એ તો કહો.

ઈશ્વરલાઈ—વાત કહેતાં પણ શરમ આવે છે, વકીલસાહેબ. ત્રણ પેઢીમાં બન્યું નથી એ આજે બનવા બેઠું છે. કહે છે કે નાનો મારી સામે મિલકત વહેંચણીનો દાવો કરનાર છે. એની અરધી એસ્ટેટ વેચીને એને દીકરાને મુંબઈ મોકલવો છે, વિલાયત મોકલવો છે, બાલિષ્ઠર કરવો છે. તમે જ કહો મગનલાઈ, દીકરાના ભણતરને નામે કેાઈએ આમ ઘરનાં ફનાફૂતિયાં કર્યાં છે? હું મોટો લાઈ બેઠો છું, ઘરનો બધો કારભાર મારા હાથમાં છે. એને શી રીતે અરધી મિલકત મળી શકે?

મગનલાઈ—જુઓ ઈશ્વરલાઈ, તમે જરા આકળા થયા લાગે છે. જરા શાંત થાઓ તો હું તમારી બેઠે વાત કરી શકું.

ધશ્વિરભાઈ—હું તો શાન્ત જ છું ને. પણ તમે જ કહો, એક ઘરનાં બે ઘર એમ કંઈ સહેજ વાતમાં કરાય? ત્રણ ત્રણ પેઢીઓ સાથે રહ્યા તે શું કોરડે જવા માટે?

મગનભાઈ—જુઓ, તમે જ સિદ્ધ કરો છો કે તમે સારી પેઠે ઉશ્કેરાયેલા છો. તમારા સવાલનો જવાબ તમે જ્યાં સુધી ઉશ્કેરાયેલા છો ત્યાં સુધી હું ન આપી શકું. તમે જરા શાન્ત પડો તો હું તમને બધી સમજ પાડું.

ધશ્વિરભાઈ—મગનભાઈ, તમે તો મને પિતાને ઠેકાણે છો તમારું કહ્યું નહિ સાંભળું તો કેાનું સાંભળીશ?

મગનભાઈ—જુઓ ધશ્વિરભાઈ, કાયદાની વાત જુદી છે, અને ધર્મની વાત જુદી છે. ધર્મ સમાજને ટકાવવા માટે અને ચડાવવા માટે છે, જ્યારે કાયદો સમાજને તોડવા માટે છે. વીસ વરસની વકીલાતના અનુભવનું ફાલન છે તે આ તમને કહ્યું. જુઓ પેલી ન્યાયદેવીની છબી— વિલાયતના ચિત્રકારે ચિતરેલી. એની આંખે પાટા છે. એના એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ત્રાજવું છે. લોકો એનો અર્થ એવો સમજાવે છે કે ન્યાયદેવીની આગળ પક્ષપાત નથી,

એ માણસનું મોઢું જોઈને ન્યાય નથી તોળતી. હું એનો અર્થ જુદો કરું છું. ન્યાયદેવી આંખે પાટા બાંધીને છતી આંખે આંધળી થઈ છે. એ કલ્યાણ અકલ્યાણનો વિચાર કરવા માગતી નથી. એના જમણા હાથમાં તલવાર છે ને, તે પ્રેમનું બંધન તોડવા માટે છે. પ્રથમ એ તે બંધનને તોડે છે અને પછી ત્રાજવાનો ન્યાય તોળી આપે છે.

હું તો તમારા મતનો જ છું કે બાપીકી એસ્ટેટ મોટા લાઈના હાથમાં જ રહે. પણ કાયદામાં એ નહિ ચાલે.

ઈશ્વરભાઈ—પણ કાયદાનો તો તમે જેવો અર્થ કરો તેવો થાય. તમે તો માનો જ છો કે બધો વહેવાર મોટાલાઈના જ હાથમાં રહેવો જોઈએ. તો કાયદાની એવી કોઈ બારી મને ન બતાવો? તમે કહો તેમ પૈસા ખરચવાને હું તૈયાર છું.

મગનભાઈ—ઈશ્વરભાઈ, મારી વાત સાંભળી લો. મારી માન્યતા પ્રમાણે ઘરની એસ્ટેટ એ કોઈ વ્યક્તિની છે જ નહિ; બાપદાદા જે કમાઈ ગયા તે કાંઈ છોઠરાઓ બાયલા થઈને તેના ઉપર શુજરાન ચલાવે એટલા માટે નહિ, અથવા લાઈ

ભાઈ માંહોમાંહે તેને વહેંચવા માટે લડી મરે એટલા સાડ પણ નહિ. કુટુંબ છે ત્યાં ભલાખૂરા પ્રસંગો તો થયાં કરે. ઘરની એસ્ટેટ એ તો ગંગાજળી થાપણ કહેવાય. એક રિલીફ ફંડ જ સમજો. મરદ માણસ એનો ઉપર એડી નજર ન જ નાંખે. ઘરની એસ્ટેટ એ તો વિધવાઓના પોષણને સાડ, અપંગોના રક્ષણને સાડ, સગાંવહાલાંમાં કોઈને વખો પડ્યે તેમની મદદને સાડ, ઘરડાં ડોસાંડોસીઓને ટાઢ છાંચે કોળિયો ધાન મળ્યાં કરે તે સાડ, અને બહુ બહુ તો જરૂર પડ્યે કુટુંબનાં છોકરાંઓને એમાંથી કેળવણી મળે એટલા સાડ હોય છે. ઘરનાં ગાડી-ઘોડા અથવા રાંધવાનાં વાસણ જેમ કોઈ એક માણસનાં નથી હોતાં, તેમ આખી એસ્ટેટ એ પણ કોઈ એક માણસની નથી, પણ આખા કુટુંબની છે. હું ધર્મની દૃષ્ટિએ કહું છું હોં, કાયદાની દૃષ્ટિએ નહિ.

ઘરમાં જે મોટો ભાઈ હોય તેને ઘરની ખાનદાનીનો ખ્યાલ વધારેમાં વધારે હોય, ઘરની ફીતલાત, વહેવાર, નાતોઘરોનો બધાનો એ બાણ-કાર હોય, એટલે એના હાથમાં જ એસ્ટેટનો વહીવટ રહે એ ઘટિત છે. પણ એ એસ્ટેટનો માલિક થઈ બેસી ન શકે.

મોટો ભાઈ માલકીહક ગણાવવા એસે તો નાના ભાઈઓનો પણ એટલો જ હક છે. અને ભાઈઓ ઘર ભાંગવા જ એસે તો હું કહું કે નાના ભાઈઓને વધારે મળવું જોઈએ.

ધર્મિરભાઈ—ત્યારે શું મારે બધું છોડી દેવું ? આટલાં વરસ ઘરનો વહેવાર સંભાળ્યો, ન જોયો દિવસ ન જોઈ રાત. આખી ઉંમર ગદ્ગદાવૈતરું કર્યું તે શું બધું છોડી દેવા માટે ? મૂળ એસ્ટેટ આપીકી ખરી, પણ મેં સાચવી અને વધારી તેથી તો નાનો એમાં ભાગ માગવા પામે છે ને ?

મગનભાઈ—જુઓ ધર્મિરભાઈ, મારે કહેવાનું હતું તે મેં તો કહી દીધું. એકે ગાય મારી માટે બીજો વાછડી મારવા નીકળે તો દુનિયા કેમ ચાલે ? મેં તો તમને કહી દીધું કે મેં કોરટમાં જવાનું છોડી દીધું છે. ઘેર બેઠાં કોઈના કબજિયા પતાવી શકાય તો તેટલું કડું છું. તેની ફી પણ લેતો નથી. પણ એનું કાંઈ નહિ. અત્યાર સુધી કમાયો છું એ શું ઓછું છે ? એ પણ લોકોએ જ આપ્યું છે ને ? પણ હું કબજિયા પતાવું છું તે કાયદાની ચોપડી પ્રમાણે નહિ હો; મારા ઘરમાં એક પણ કાયદાની ચોપડી તમે હવે જુઓ છો ? કે'દહાડાની એ બધી કાઢી નાંખી. કાયદો બૂલવા

પામ્યો ત્યારે તો કનિયા પતાવવાની આવડત મારામાં આવી.

ઈશ્વરભાઈ—માફ કરજો મગનભાઈ, તમે કમાઈ પરવારી બેઠા છો, તમારા છોકરાઓ પણ પગભર થયા છે. મારો ધીરૂ હજી નાનો છે. મારે એના સ્વાર્થનો પણ વિચાર કરવો રહ્યો. નાનો જો મારા કહ્યામાં રહેત તો બધું એનું જ હતું. પણ હવે મારે મારી આખી જિંદગીની મહેનતનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આ તો છાશમાં માખણ જાય છે ને કૂવડ કહેવાઉં છું. મને એ પાલવે એમ નથી.

મગનભાઈ—તમારી વાત હું સમજી શકું છું. જેવો જમાનો તેવી તમારી બુદ્ધિ. હું લાચાર છું, હું તમારા કામમાં આવી શકું તેમ નથી.

આ અમૃતનાં ભરિયાં સરોવરો રે, એના ઝીઝનાર વીરલા કોક રે,
-શસ્ત્રવીર સુરવરો રે !

આ હિંમત હોય તે પરવરો રે. પડો પ્રીતે એ શસ્ત્રવીર લોક રે.
-પ્રાણભર તરો તરો રે !

કોઈ કહે અમૃત મીઠડાં, મીઠાં મધની પેર,
અનુભવિયાં અવળું કહે એ તો કડવાં ઝેર.

આ તરી નળ્યા ને ભવસાગરો રે, તરી નળ્યા ને કામ ક્રોધ શોક રે
-અમીસર તો તો તરો રે !

કોઈ કહે અમૃત શીતળાં, ગગને જેવો ચંદ્ર,
અનુભવિયાં અવળું કહે, એ તો આગ પ્રચંડ.

આ તપે તપેલ જેણે દેહ ખરો રે, જેણે સહેલ સંકટોના થોક રે.
-તે જ કર તેમાં ધરો રે !

કોઈ કહે અમૃત નીરશાં, પીધાની એક વસ્ત;
અનુભવિયાં અવળું કહે, મહેરામણ એ મસ્ત.

આ કડવા તે ધૂંટડા પી શકો રે, પીને મીઠાં હસી શકો હાસ રે,
-પીને પ્રાણ તો તો ભરો રે !

પ્રવેશ સાતમે

ગરબડ—સાચી વાત ઈશ્વરભાઈ ? કહે છે તમે પેલા મગન ડોસા પાસે ગયેલા અને એમણે તમારો કેસ લેવાની ના પાડી !

ઈશ્વરભાઈ—ના ના, એવું કંઈ નથી. હું એમની પાસે ગયો હતો ખરો. એ પિતાશ્રીના વખતના રોહી રહ્યા એટલે એમની આમન્યા રાખવા ખાતર સહેજ મળવું તો જોઈએ જ ને.

ગરબડ—પછી એમણે શું કહ્યું ?

ઈશ્વરભાઈ—એ બિચારા શું કહે ? એમણે તો ધંધામાંથી ચિત્ત ઊઠાડી લીધું છે. એમણે તો ધર્મની અને સતજીગની કેટલીક વાતો કહી. અત્યાર સુધી હું પણ એ જ વિચારનો હતો. પણ હવે તો હૈયામાં હોળી સળગી છે, એ બહારના એવા ઠંડા પાણીથી શી રીતે ઠરે ?

ગરબડ—હજીયે માફ કરજો મનો. એ ધરમ ખરમની વાત જવા દો. હું કહું છું ને કે આજનો જમાનો વકીલોનો છે. સારો વકીલ એટલે ‘ હુકમનો એક્કો ’ જ સમજી લો.

અને ઈશ્વરભાઈ, વકીલ કરવો હોય તો વખતસર કરવો જોઈએ હો. સારા વકીલ કાંઈ

રસ્તામાં રેઢા નથી પડ્યા હોતા. તમે સારા માણસને નહિ રોકો તો તમારો નાનો જઘને રોકશે.

ધંધિરભાઈ—તમે ઠીક સૂઝાડયું. તમારી વાત મેં પહેલેથી જ માની હોત તો આજે પસ્તાવાની વેળા ન આવત. હવે તમે જ કહો, આપણે કેને વકીલ કરીએ?

ગરબડ—તમે કહો તો અબધડી જ તમને અહીંના સારામાં સારા વકીલની પાસે લઈ જાઉં. બહુ હોશિયાર છે. પાછો મોટો દેશભક્ત પણ છે. આજે બધે એનું જ ચલણ છે.

ધંધિરભાઈ — કહે છે ને — શુભસ્ય શીઘ્રમ્. ચાલો આ તમારી સાથે જ આવ્યો.

પ્રવેશ આઠમો

ગરબડ—વકીલસાહેબ, એક અસીલ લઈ આવ્યો છું. આ આપણા ઈશ્વરભાઈ પટેલ છે ને તે તમને વકીલપત્ર આપવા માગે છે. કહે છે કે એમનાં નાના ભાઈ કોરટ ચડ્યા છે. તેથી લાચાર થઈને એમને પણ કોરટની તૈયારી કરવી પડે છે. એમ તો માણસ ઘણા ખાનદાન છે. પણ નાનો ભાઈ નાદાન નીવડ્યો એટલે બિચારા શું કરે? કબ્જિયો કંઈ ગૂંચવાડાભર્યો નથી.

ચતુરભાઈ—ના ના શાહ સાહેબ, મને વિગત નહિ કહેતા. નાનાભાઈ પટેલ પરમ દિવસે જ મારી પાસે આવી ગયા છે અને મેં એમનું વકીલપત્ર લીધું પણ છે. હવે તમારા તરફથી હું કંઈ પણ વિગત સાંભળું એ તમને અન્યાય થાય.

ઈશ્વરભાઈ, તમારા ઘરમાં પણ કબ્જિયો પેઠો એ જોઈ મને બહુ દુઃખ થાય છે.

ઈશ્વરભાઈ—શું કરીએ? કળિકાળનો મહિમા છે. પણ અમને ખૂબ આશા હતી કે આપ જ અમારું વકીલપત્ર લેશો.

ચતુરભાઈ—હું ખુશીથી લેત, ઘણી ખુશીથી લેત. પણ શું કરું? તમારા નાનાભાઈ સાથે બંધાઈ ચૂક્યો છું.

ઈશ્વરભાઈ—[સ્વગત] વકીલનો ઉમરો ન ચડવાની ધરની ટેક છોડી બે દહાડા થયાં વકીલોની ખુશામત કરું છું. પણ હુદ્દેવ માફ કે એકે વકીલ જડતો જ નથી. આ તો ટેકે ગઈ અને વકીલે ન મળ્યો.

[પ્રગટ] પણ આપ અમને ખાનગી રીતે સલાહ પણ ન આપી શકો? જે વાજખી વાત હોય તે કહેતાં શાનો ભો?

ચતુરભાઈ—હું દિલગીર છું. અમારા ધંધાના રિવાજથી એ વિરુદ્ધ વાત છે.

પણ તમે આટલું કહો જ છો ત્યારે એકાદ સારો વકીલ તમને શોધી આપું. આપણા આ રામપુરમાં મારા મિત્ર નરોત્તમદાસ રહે છે. તમે કહો તો એમના ઉપર એક ભલામણપત્ર લખી આપું. તેઓ તમાફ કામ મારા જેટલું જ સરસ રીતે કરી આપશે માણસ જુવાન છે, પણ ઘણો જ હોશિયાર છે. હજી એકે કેસ હાર્યો નથી.

ઈશ્વરભાઈ—ઠીક ત્યારે, આપો ચિઠ્ઠી. અમાફ કમનસ્કીબ કે આપ અમને ન મળ્યા.

[ચતુરભાઈ નરોત્તમ ઉપર બે ચિઠ્ઠીઓ લખે છે; એક ઈશ્વરભાઈના હાથમાં આપે છે અને બીજી ટપાલમાં નાંખવા રામાને સોંપે છે.]

ચતુરભાઈ—આ લો ઇશ્વરભાઈ, નરોત્તમભાઈ ઉપરની લલામણચિઠ્ઠી. મેં ખાનગી રીતે તમારે વિષે ખાસ લલામણ આ બીજી ચિઠ્ઠીમાં લખી છે, પણ એ બારોબાર મોકલવાનો છું. તમારાં વખાણ તમારે જ હાથે કેમ મોકલાય ?

રામા, આ ચિઠ્ઠી ટપાલમાં નાંખી આવજે. ભૂલતો નહિ હોં. નહિ તો આ ભાઈનું કામ બગડશે.

થયું ઇશ્વરભાઈ, બીજું કંઈ હું તમારે માટે કરી શકું એમ છું ?

ઇશ્વરભાઈ—આપે આટલું કર્યું તેયે ઘણું છે. બેસો સાહેબ, જે જે.

ચતુરભાઈ—જે જે.

પ્રવેશ નવમો

[સ્થળ—ચતુરભાઈના ઘર આગળનો રસ્તો]

રામો—અરે સાહેબ, તમે કંઈ તરફ જાઓ છો ?

ઈશ્વરભાઈ—કેમ ભાઈ, શું કામ છે ?

રામો—કંઈ નહિ, હું તો કહેતો હતો કે અમારા સાહેબે તમારું કામ મને સોંપ્યું છે, અને બાઈસાહેબે મને ચકાનો ડબ્બો તાબડતોબ લઈ આવવા કહ્યું છે. મારે તો ગમે તેમ તોયે આખો દિવસ બાઈસાહેબના હાથ નીચે રહેવાનું રહ્યું. એટલે આ કાગળ મોડો જાય તો મારે માથે નહિ. પણ તમે જો લેતા જાઓ તો તમારું જ કામ છે.

ઈશ્વરભાઈ—હા હા, લાવ, હું તો સીધો સ્ટેશન પર જ જાઉં છું. ત્યાં જ કાગળ નાંખી હાથ એટલે તરત નીકળી જશે. ગરજ તો અમારી જ ખરી ને.

રામો—રામરામ, ત્યારે હું જાઉં છું. એક કામની તો નિરાંત થઈ.

પ્રભુજી રાખણુકારો છે,
 ખુદા કંઈ ખિદમતગાર નથી.
 ઘટશે તો તને હુલાવશે ને
 નહિ તો દેશે માર;
 માર પડે તોયે હસતો રહેજે,
 સમજી લેજે સાર.
 સુખ મળે ત્યારે રખે ફૂલાતો,
 પ્રભુને ગણી અનુકૂળ;
 દુઃખ પડે ત્યારે રખે દૂભાતો,
 પ્રભુ ગણી પ્રતિકૂળ.
 વિભુનાં ઘડતર વિભુજી જાણે,
 અજ્ઞ કરે અભિમાન;
 રામ રહેલો તું જ્યારે બાળે ત્યારે
 શકે હશે હરિ તુષમાન.
 મેલ મેલ રે મૂઠ માનવી,
 ડહાપણુ ને વળી ડોળ;
 રાખે તેમ રહે, નાંખે તે સહે,
 પ્રભુ પર સધળું ઢોળ.

પ્રભુજી०

પ્રભુજી०

પ્રભુજી०

પ્રભુજી०

પ્રવેશ દસમો

[સ્થળ—સ્ટેશન]

ઈશ્વરભાઈ—કેમ માસ્તરસાહેબ, ક્યાં સુધી ?

માસ્તર—એ . . . મુંબઈ સુધી.

ઈશ્વરભાઈ—તમે — અને વળી મુંબઈ જાઓ છો ? તમે જ મને સમજાવતા હતા ને કે મુંબઈ એ આપણું સોનાપુર છે. કેમ તમનેયે સોનાનો લોભ લાગ્યો કે શું ?

માસ્તર—ના રે, મારે તો કેટલીક ચોપડીઓ ખરીદવી છે એટલે જાઉં છું. જાતે પસંદ કરીએ તો ઠીક. મને તો એક રાતવાસો પણ મુંબઈમાં રહેવું માથાનો ઘા થઈ પડે છે.

ઈશ્વરભાઈ—પણ ગાડી કેમ હજી ન આવી ? આજે લેટ લાગે છે ?

માસ્તર—હા, આજ તો ગાડી પોણો કલાક લેટ છે. હમણાં જ ગઈ એ ગાડી આગલે સ્ટેશને કૌંસ થશે, ત્યારપછી આપણી ગાડી ત્યાંથી ઊપડશે. હું જરા સ્ટેશન માસ્તરને પૂછીને ચોક્કસ ખબર કાઢી આવું.

ઈશ્વરભાઈ—ચતુરભાઈ માણસ તો લલો છે, પણ કોણ જાણે કળિકાળનો જમાનો છે. સગા

માબયા ભાઈની બુદ્ધિ ખગડી ત્યાં વકીલનો શો ભરોસો? આ કાગળમાં એણે શું લખ્યું છે એ જરા જોઈં તો ખરો.

[પાણી લગાડીને ધીમે રહી પરખીડિયું ઉઘાડે છે]

અરે, આ તો અગ્રેજીમાં છે.

[એટલામાં માસ્તર આવે છે]

(ખાલી પરખીડિયું તરત ગજવામાં મૂકી દઈને—) માસ્તર સાહેબ, માસ્તર સાહેબ, જરા જુઓને આ કાગળમાં શું લખ્યું છે?

માસ્તર—કેમ શાનો કાગળ છે ઈશ્વરભાઈ?

ઈશ્વરભાઈ—અમે અગ્રેજી ભણેલા નહિ એટલે તમારા જેવાની આગળ કરગરવું પડે છે. જરા કહો તો ખરા, કાગળમાં શું લખ્યું છે. તમને અક્ષર ઉકલશે ને?

માસ્તર—હાસ્તો, એમાં શી મોટી વાત છે?

[વાંચીને] કાગળમાં વધારે તો કંઈ નથી, પણ છે એટલું મજેનું છે! કેનો કાગળ છે? કેણે લખ્યું છે?

ઈશ્વરભાઈ—એ પછી કહીશ. પણ અંદર શું છે તે તો પહેલાં કહો.

માસ્તર—સાંભળો ત્યારે, અક્ષરે અક્ષરનું ગુજરાતી કરીને કહું છું.

[વાંચે છે.]

મારા વહાલા નરોત્તમ, એક ખાસ્સી રસદાર
કેરી આવી છે મારા હાથમાં. હું મોકલું છું
તારી પાસે બીજી કેરી એ જ ઝાડની. એ ચૂસજે
આવડત હોય તેટલી.—લિ. તારો વિશ્વાસુ ચતુર

ઈશ્વરભાઈ—[ફીકા પડી જઈને] બસ એમાં
બીજું કંઈ નથી ?

માસ્તર—ના, બસ આટલું જ છે. પણ
હવે કાગળ કેનો છે, કેના ઉપર લખ્યો છે, આ
નરોત્તમ તે કોણ એ બધું કહેવું પડશે.

ઈશ્વરભાઈ—[નીસારો મૂકીને] ભાઈ, નરોત્તમે
કોઈ નહિ ને કોઈએ કોઈ નહિ. મારા નસીબે જ
આ કાગળ મારા ઉપર લખ્યો છે.

[લાંબા વખત સુધી ચલી જઈને]

માસ્તર સાહેબ, આ કાગળ વાંચી સંભળાવીને
તમે મારા ઉપર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે એ એક
મારો ભગવાન જાણે અને એક હું જાણું.

માસ્તર—હૈં ! ગાડી તો આવી પણ ગઈ.
ચાલો ચાલો ઈશ્વરભાઈ, જલદી જલદી જગ્યા શોધી
લઈએ.

ઈશ્વરભાઈ—મેં તો હવે આવવાનો વિચાર
માંડી વાળ્યો છે. મને ચક્કર આવે છે. હું ઘેર
પાછો જઈશ.

માસ્તર—ત્યારે કહો તો હુંયે રહી જાઉં.
હું વળી કાલે મુંબઈ જઈશ. ચાલો તમને ઘેર
પહોંચાડી દઉં.

ઈશ્વરભાઈ—મહેરબાની તમારી. પણ તમે
તમારે ખુશીથી જાઓ. હું તો ઘોડાગાડી કરીને
ઘેર જઈશ.

પ્રવેશ અગિયારમે.

[ઇશ્વરભાઈ પથારી ઉપર સૂતા છે. ધીરૂ અમન પાંખો નાંખે છે.]

ઇશ્વરભાઈ— [થાકેલે અવાજે] બાપુ ધીરૂ, નાના કાકાને અને મોહનને બોલાવી લાવ તો.

ધીરૂ—બાપુ, એ નહિ આવે, અને મોહન તો નહિ જ આવે. હમણાંને તો એ મારી સાથે બોલતો પણ નથી. એ ના પાડશે એટલે તમે ઉલટા વધારે ચીડાશો. તમારે શું કામ છે મને જ કહોને ?

ઇશ્વરભાઈ—ધીરૂ બાપુ, આ વખતે ઝાઝી વાત ન કર, કહ્યું માન. મોહન તારું ન માને તો નાના કાકાને કહેજે કે તમે જ મોહનને સમજાવીને તેડના આવો.

મને પસ્તાવો આજ ધણો થાય, એમ તું બોલે રે;
 એમ બોલીને હજવો થાય, મદમાં ડોલે રે.
 તારી જીભ કરીને શોક પસ્તાવો પુકારે રે;
 તારી આંખડીમાં કપટી ચોર પલકારા મારે રે.
 એવી તારી તે હોઠ કરી વાત લોક કેમ માને રે?
 એક તારી જ હેતરાય જાત સમજી જાને રે.
 અહ્યા પસ્તાવાનાં નહોય ઘેલા! આવાં અભિમાનો રે;
 કાણે કાપેલ નાસિકાનો એલા! ઉત્સવ કદિ માન્યો રે?
 અહ્યા પસ્તાવા કેરું વારિ સાકરિયું શું હોશે રે?
 એનો કડવો તે ધૂંટ ગળી તારી આ કાય બધી રોશે રે.
 તને પૂરેપૂરો પસ્તાવો થયો હોય પાકો રે;
 માન ગાળીને વળતાં શીખ આજ થકી વાંકો રે.
 ભારે અપમાન દેખી ઉછાળો રખે તું તો લેતો રે;
 પાપ કરતાંય પાપનો ઉકાળો અધિક દાહ દેતો રે.
 જોણે અપમાન આમલી લગાડી જીવન અજવાળ્યું રે
 એણે જીવનનો કાટ બધો કાઢી કુંદન પ્રગટાવ્યું રે

પ્રવેશ બારમે

ધશ્વરભાઈ—મેં જાતે કહેણ મોકલ્યું તોયે તમે ન આવ્યા ? હશે. મને એનું દુઃખ નથી તું મનમાં રીસ રાખીને મારી કને ન આવે એટલા માટે મારાથી તને થોડો છોડાવાનો છે? તમે ન આવ્યા તો હો આ હું જ તમારી પાસે આવ્યો.

મોહન, જઈશ નહિ બેટા. આજે મારે તારૂં પણ કામ છે. ધીરૂં, તું પણ બેસ.

નાના, હવે જે કહું છું તે ફિલ દઈને સાંભળજે. ગરબડશા પાસેથી સાંભળ્યું કે તું કોરટે ચડ્યો છે. મને રીસ ચડી અને ગરબડશાની જ સલાહથી વકીલ રોકવા ગયો. અને ગયો તે દૈવજોગે તારા ચતુરભાઈ વકીલ પાસે જ.

નાનાભાઈ—[સચિંત ઉત્કંઠાથી] હેં! અને પછી?

ધશ્વરભાઈ—પછી એણે કહ્યું, હું તો નાના-ભાઈ સાથે બંધાઈ ચૂક્યો છું. આખરે એણે મહેરબાની કરી પોતાના મિત્ર રામપુરવાળા નરોત્તમ વકીલ ઉપર મને આ લલામણપત્ર લખી આપ્યો, અને આ પત્ર એ મિત્રના ઉપર બારોબાર મોકલી દીધો. આ રહ્યો એ પત્ર. લે વંચાવ તારા મોહન પાસે.

નાનાભાઈ—મોહન, વાંચ તો જોઈ. તને એટલું અંગ્રેજી તો આવડે છે ને?

મોહન—હા બાપુ, હું તો મોકોલે સુધી વાંચું છું ને. અને ચતુરભાઈના અક્ષર તો હું સારી પેઠે ઓળખું.

[વાંચે છે]

ભાઈશ્રી નરોત્તમ, એક રસવાળી કેરી ભાગ્યે મારા હાથમાં સોંપી છે. એ જ ઝાડની ખીજ કેરી આ સાથે મોકલું છું. તારામાં તાકાત હોય તેટલી ચૂસીને ફેંકી દેજે.

નાનાભાઈ—હૈં....! ચતુરભાઈએ આવું લખ્યું? માણસ તો સજ્જનની જેમ વાતો કરે છે.

[મોહન અને ધીર એકબીજા તરફ જુએ છે.]

ઈશ્વરભાઈ—[ગળગળો થઈને] જો નાના, હવે મારી વાત સાંભળ. મારે તૂટે ત્યાં સુધી તાણવું નથી. જે બધું છે તે આજથી તને સોંપી દીધું. ધીરની કેળવણી માટે જે પૈસા જોઈશે તે તારી પાસેથી લઈશું. તારા મોહનને જેવી કેળવણી આપવી હોય તેવી તું સુજેથી આપ. શું હું તારા દુશ્મન હતો કે તું કોરડે ગયો? મને તો જેવો ધીર તેવો જ મોહન છે. મુંબઈ જઈને કેટલાયે છોકરા બગડ્યા છે, અને બગડ્યા નથી તે ત્યાંનું પાણી લાગવાથી જોતજોતામાં અકાળે મૂઆ છે.

જ્યારે જ્યારે તું મુંબઈનું નામ લેતો ત્યારે ત્યારે
એ જ ચિતાર મારી આંખ સામે ખડો થતો.
તેથી જ મેં આટલી જીદ કરી હતી. મને શી
ખબર કે આમાં તું કેરટે ચડશે? લાઈ, મારે
ઘર લાંગવું નથી. તૂટે ત્યાં સુધી તાણવું નથી.
ચાર વરસ પરની આપણી ફેરીની વાત આટલી
હદે પહોંચશે એવું કોણે ધાર્યું હતું?

[ધૂસકે ધૂસકે રૂએ છે. ધીર અને મોહન પણ રૂએ છે.]

નાનાલાઈ—મને ક્ષમા કરો મોટાલાઈ, મને
ક્ષમા કરો. સાચે હું તો આખો ભવ અલ્લડ જ
રહ્યો. ખરેખર, તમારું હૈયું મેં પારખ્યું જ નહિ.
મારે કશું જ ન જોઈએ. હું તમારાં પગરખાં
ઉચકવાનેયે લાયક નથી. અને મારે હવે મોહનને
મુંબઈ મોકલવો પણ નથી. તમારા જેવા મોટા
મનના કાકાની સેવા કરતો રહેશે એમાં જ એનો
ભવ સુધરશે.

શી દેવની ગતિ! ફેરી ઉપર લડવા ગયા
અને ચાર વર્ષની અંદર પોતે જ વકીલોને
ચૂસવાની ફેરી ખની ગયા!

ઈશ્વરભાઈ—ચાલ હવે થઈ ગયું તે થઈ
ગયું. હવે પછી હું મારી હઠ કોઈ કામમાં
રાખીશ નહિ. આપ પણ દીકરાને સોળ વર્ષ

થયે મિત્ર માને છે. હવે પછી દરેક વાતમાં
 હું તારી સલાહ લઈશ. મગનભાઈએ કહ્યું હતું
 એ જ સાચું—કે મોટું મન રાખીએ તો જ
 કુટુંબો ટકે. આજે આપણે એકવાર એમને મળી
 આવીએ. આપણને પિતાશ્રી પાછળ મુરબીને
 ઠેકાણે તો એ જ છે ને.

(૧)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
 અમસ્થું નહિ મળશે નહિ મળશે.
 જે મથશે તેને મળશે
 અમસ્થું નહિ મળશે નહિ મળશે.
 અર્ધા બુદ્ધિ જોતર બાંધી પ્રેમે મંથન કરશે;
 કપાળથી ટીપાં ઉતરશે ત્યારે અનુભવ મળશે.

અનુભવ

(૨)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
 જોયાથી નહિ જડશે નહિ જડશે.
 જે જીવશે તેને જડશે,
 જોયાથી નહિ જડશે નહિ જડશે
 પડતો ને આપડતો પાછો ખતે ઊભો થાશે;
 નાનાનો એમ મોટો થાશે તેને અનુભવ મળશે.

અનુભવ૦

(૩)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
 અવરથી નહિ મળશે નહિ મળશે,
 એ આપખજેથી મળશે,
 અવરથી નહિ મળશે નહિ મળશે
 પર અનુભવના પાઠ ભણીને કોક જ શાળો ખનશે;
 જત ઉપર ભાઈ જ્યારે વીતશે ત્યારે અનુભવ મળશે.
 અનુભવ૦

(૪)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
 શીખ સૂણી નહિ મળશે નહિ મળશે.
 એ અંતરમાંથી મળશે
 શીખ સૂણી નહિ મળશે નહિ મળશે
 શીખ સૂણી કદિ પેટ ભરે તોય ભોજનસુખ કુણુ તજશે ?
 જીવ્યાનું જ્યારે લહાણું લેશે ત્યારે અનુભવ મળશે
 અનુભવ૦

(૫)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
 મફતમાં નહિ મળશે નહિ મળશે;
 મૂલ ભરશે તેને મળશે,
 મફતમાં નહિ મળશે નહિ મળશે.
 માધ્યાથી પણ મોંઘો અનુભવ, વણુમૂલે કેમ મળશે ?
 કરમાં લઈ શિરકમળ સમરપે, તેને અનુભવ મળશે.
 અનુભવ૦